

Neoliberal Emek Piyasasında Bireycilik ve Beyaz Yakalıların Bireyselleşmesi

Orkun Aziz Aksoy, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001-5036-6121

E-posta: azizorkun@gmail.com

Özet

Neoliberalizm ve küreselleşmeyle karakterize olan geç modernite, bireyselleşme sürecinin bireycilik ideolojisinin de güçlenmesiyle daha yoğun yaşandığı bir döneme karşılmaktadır. Geç moderndönemde kişiler geleneksel bağlılıklarından özgürleşirken "benlikler" güçlenerken düşünümsel hale gelir. Küreselleşmeyle birlikte uluslararası literatürde yeniden tartışma konusu haline gelen bireyselleşme olgusu, günümüzde çoğunlukla sınıfsızlaşma tezleri üzerinden ilerlerken, esnek emek piyasasının bireyselleşmenin temel faktörlerinden olduğu düşünülmektedir. Neoliberal kapitalizmin emek piyasasında gereksindirdiği ve bireyselleştirici etkisi olan rekabet, yüksek eğitim ve hareketlilik yoğunlukları günümüzde yükselme eğilimindedir. Ülkemizde de son yıllarda üniversite mezunlarının sayıca çoğalması beyaz yakalı olarak adlandırılan ve zihin gücüne dayalı istihdama katılan çalışan grubunu önemli hale getirmiştir. Beyaz yakalıların bu bağlamda bireyselleşmenin daha yüksek gözlemlendiği bir toplumsal grup olması beklenmektedir. Bireyselleşmenin nasıl deneyimlendiği ve toplumsal sonuçlarının anlaşılması gelecek endişelerinin arttığı günümüzde önem kazanmaktadır. Bu çalışma Türkçe alan yazısında eksikliği hissedilen bireyselleşmenin teorik çerçevesini aktarmayı, emek piyasasıyla ilişkisini göstermeyi ve Türkiye'deki bireyselleşme olgusuna dair veri sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında geç modernitede makro ölçekteki değişimler bağlamında bireyselleşmenin emek piyasasıyla ilişkisi tartışmaya açılmaktadır. Bir grup beyaz yakalıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelere dayanan ve bireyselleşme olgusunun mikro ölçekte toplumsal yansımalarına odaklanan bu çalışmada beyaz yakalıların birincil grup ilişkileri ve sosyal çevreleri, kendilerini gerçekleştirmeye süreçleri, düşünümsellikleri ve emek piyasasındaki konumları irdelenmiştir. Çalışma bireyselleşmenin beyaz yakalılarındaki varlığına dair güçlü bulgular gösterirken bireyselleşmenin yarattığı yeni problemleri tartışmaya açmaktadır. Alan çalışması sonuçlarına göre beyaz yakalıların esnek emek piyasasında hem hukuksal hem iş yeri hem de çalışma süreleri konusunda normalardan uzaklaştıkları, iş hayatındaki sorunlarla bireysel olarak mücadele ettikleri, sınıf bilinçlerinin zayıfladığı ve emek piyasasının güclendirdiği bireyselleşmenin beyaz yakalıların hayatlarının birçok alanında etkili olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Bireyselleşme, Bireycilik, Beyaz yakalı, Esnek emek, Prekarya, Neoliberalizm.

Individualism in Neoliberal Labor Market and Individualization of White-Collar Workers

Abstract

Late modernity, which is characterized by neoliberalism and globalization, corresponds to a period in which the individualization process is more intense with the strengthening of the ideology of individualism. In the late modern period, as individuals break away from traditional attachments, the "self" becomes reflexive. The phenomenon of individualization, which has become the subject of discussion in the international literature with globalization, is mostly based on declassification thesis, and it is thought that the flexible labor market is one of the main factors in the realization of individualization. Competition, higher education and mobility intensities, which are required by neoliberal capitalism in the labor market and have an individualizing effect, tend to increase today. In Turkey, the increase in the number of university graduates in recent years has made the employee group called white-collar, participating in employment based on brain power, important. In this context, white-collar workers are expected to be a social group in which individualization is observed higher. Understanding how individuation is experienced and its social consequences gains importance today as concerns for the future increase. This study aims to convey the theoretical framework of individualization, which is lacking in the Turkish literature, to show its relationship with the labor market and to present data on the phenomenon of individualization in Turkey. Within the scope of the study, the relationship of individualization with the labor market is discussed in the context of macro-scale changes in late modernity. In this study, which is based on in-depth interviews with a group of white-collar workers and focuses on the micro-scale social reflections of individualization, the primary group relations and social environments of white-collar workers, their self-realization processes, reflexivity and their position in the labor market are examined. While the study shows strong findings about the existence of individualization in white-collar workers, it opens new problems created by individualization to discussion. According to the results of the field study, it is seen that the white-collar workers have become normless in the flexible labor market both in terms of labor law, workplace and working hours, they struggle with the problems in business life individually, the class consciousness is weakened and the individualization, which is strengthened by the labor market, is effective in many areas of white-collars' lifeworlds.

Keywords: Individualization, Individualism, White-Collar, Precariat, Flexible labor market, Neoliberalism.

Giriş

Kişilerin içinde oldukları topluluğa bağlılıklarının azalması anlamına gelen bireyselleşme, sosyolojinin gelişiminden itibaren kendine yer bulan bir olgu olmuşsa da küreselleşmenin gelişimiyle birlikte Anthony Giddens, Ulrich Beck ve Zygmunt Bauman tarafından yeniden tartışmaya açılmıştır. Sanayi modernitesinden sonraki dönemi ifade etmek için bu teorisyenler tarafından geç/düşünümsel/aklısan modernite olarak adlandırılan bu dönemde, bireyselleşmenin sanayi modernitesindeki haline göre farklılaşlığı ve daha fazla güçlendiği savunulmaktadır. 1980 sonrasında etkisini hissetiren küreselleşmenin gelişimine koşut olarak modernleşme olgusu dünya genelinde yayılırken bireyselleşme süreci hızlanmıştır. Üç teorisyen de geç modernitenin temel toplumsal yapısının bireyselleşmiş olduğunu kabul eder. Modern çağ öncesinde gelenekler insanların etkinlikleri ve varoluşsal güvenliğinin temelini oluştururken modern çağda gelenekler artık toplumsal hayatın ontolojik desteği oluşturmamaktadır (Giddens, 2010: 69). Bu nedenle toplumsal hayat ve kişisel yaşamın belirleyenleri bir değişim sürecine girmiştir. Bireyselleşmenin geç modernitede güçlenmesinin en temel nedeni Beck'e göre (2011) neoliberal kapitalizmin emek piyasasını esnekleştirmesidir. Esnek emek piyasasının getirdiği rekabet, yüksek eğitim ve hareketlilik yoğunlukları günümüzde yükselme eğilimindedir. Esnek emek piyasası, kişisel çıkarları savunan bireyci düşüncenin izlerini taşımaktadır. Bireyciliğin emek piyasasında yükselmesi bireyselleşme sürecini yoğunlaştırıcı niteliktir.

Ülkemizde son yıllarda üniversitelerin sayıca çoğalması yüksek eğitimli meslek insanların yoğunluğunu arttırmıştır. Üniversite mezunlarının sayıca çoğalması beyaz yakalı olarak adlandırılan ve zihin gücüne dayalı istihdama katılan çalışan grubunu önemli hale getirmiştir. Beyaz yakalıların bu bağlamda yüksek eğitimleri ve rekabetçi yanlarıyla bireyselleşmenin daha yüksek gözlemlendiği bir toplumsal grup olması muhtemeldir. Araştırma, bireyselleşme olgusunun İstanbul'da yaşayan beyaz yakalılar tarafından nasıl deneyimlenmekte olduğu ve bireyci düşüncenin egemen olduğu neoliberal emek piyasasının, beyaz yakalı hayatlarına nasıl etki etmeyeceği sorularına yanıt bulmayı hedeflemektedir. Bu çalışma, geç modern dönem bireysellesmesinin teorik çerçevesini aktararak alan yazına katkı sağlamasını, bireyselleşmenin zihin gücüne dayalı emek piyasasıyla ilişkisini göstermeyi ve Türkiye'de önem kazanan bir toplumsal kategori olan beyaz yakalılar üzerinde geç modern dönem bireysellesmesinin Türkiye'deki yansımalarını göstermeyi amaçlamaktadır. Nitel yöntemlerde fenomenolojik yaklaşımıyla hazırlanan çalışma kapsamında İstanbul'da ikamet eden, 25-40 yaş aralığında, 17 bekar beyaz yakalıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirılmıştır. Bireyselleşmenin nedenselliği ve mikro ölçekteki yansımalarının gösterilmesi günümüze has toplumsal değişimin anlaşılmasına

ve bireyselleşmenin ortaya koyduğu sorunların gösterilmesine önemli katkı sunacağı düşünülmektedir.

Giddens, Beck ve Bauman'ın Geç Modernitede Bireyselleşme Yaklaşımları

Bireyselleşme bir tarihsel ve toplumsal süreç olarak yeni bir olgu değildir. Sanayileşmenin getirişi olarak kentleşme aynı zamanda bireyselleşme sürecinin başlaması anlamına gelmektedir. Georg Simmel (2009), bireyselliği genişlemiş bir toplumsal ortamdan gelen özgürlük ve kendi hayat koşullarından sorumlu olma hali olarak tanımlamaktaydı. Simmel'e göre niceł olarak bir toplumsal grubun genişlemesi ile grubun homojenliği de azalmakta, daha heterojen bir yapıya bürünmektedir. Bu şekilde topluluğun ortak kimliği çözülmeye başlar ve her bireyin kendi bireysel kimliği ortaya çıkar. Emile Durkheim (2019) ise sanayi toplumunda toplumsal iş bölümünün gelişmesi ve mekanik dayanışma biçiminden organik dayanışma biçimine geçilmesiyle birlikte bireyselleşmenin gelişliğini belirtmiştir. Sanayileşmeyle birlikte oluşan yeni toplumsal iş bölümünde, bireyler kendilerini diğerlerinden farklılaştırılan bir kişisel aktiviteye sahip olma yoluyla topluma dahil olur. Klasik dönem sosyolojisinde temel görüş kentlerdeki yüksek nüfus yoğunluğunun ve heterojenleşmenin bireyselleşmeyi zorunlu hale getirdiğidir. Sanayi devriminin başlamasının ardından gelişen toplumsal ve yaşamsal ortamı ifade eden modernite, toplulukların parçalanıp yerlerinden ayrılarak kentlere yerleşmelerine sahne olmuştur. Bireyselleşmenin moderniteyle bir diğer ilişkisi modern ulus devletlerin gelişimidir. Moderniteyle birlikte ulus devletlerin ortaya çıkması kişileri topluluklarından merkezi yönetimlere bağlamıştır (Elias, 2001). Böylelikle modern dünyada toplum-birey ilişkisi kapsamlı dönüşüme uğramış, yirminci yüzyıl, toplulukların zayıfladığı, birey olgusunun ise güçlenerek merkezi yönetimlerin gözetimine girdiği bir süreç olmuştur.

Küreselleşme ve neoliberalizmle karakterize olan geç modern dönem ise, sanayi modernitesinin bir takım gelenekselleşmiş toplumsal biçimlerini çözümeye uğraşmaktadır. 1980'lerden itibaren yaşanan toplumsal, politik, iktisadi ve kültürel değişimler bireyselleşmeyi güçlendirecek niteliktedir. Geç modern dönemdeki toplumsal değişim sabit, geleneksel veya sanayi modernitesine has gelenekselleşmiş topluluklara bağlılıklarda aşınma getirmekte ve topluluklarından ayrılan kişilerin benlikleri üzerinde etkili olmaktadır.

Ulrich Beck, bireyselleşmeyi modernitenin bir zorunluluğu olarak görmektedir. Beck'e (2011: 131-32) göre bireyselleşme, sanayi modernitesinde varlığını koruyan aile, akrabalık, komşuluk, sınıf ve sosyal statü gibi birliliklerin biçimlerinin parçalanması anlamına gelir. Sanayi modernitesinin oluşum sürecinde gerçekleşen bireyselleşme süreci daha çok geleneksel birliliklerde

aşınma yaratmışken, geç modernitede sanayi toplumunun toplumsal birlikteşlik biçimleri olan, toplumsal, siyasi örgütlenmeler ve kurumlarla ilişkili olan sınıf, aile ve toplumsal cinsiyet statüleri üzerinde de çözülme söz konusu olmuştur. Bu durum bir sosyal bireyselleşme dalgası yaratmaktadır. Beck (2011: 196) için bireysel özgürlüşmenin üç ana odağı bulunmaktadır. Bunlar; toplumsal sınıflardaki statüyle ilişkili özgürlüşme, toplumsal cinsiyet statüsüyle ilişkili özgürlüşme ve esnekleşen emek piyasası ile ilişkili özgürlüşmedir. Bireyselleşme günümüzde üç boyuta sahiptir. Beck (2011: 193), bunları toplumsal biçimlerden ve bağlantılarından kopuş yani özgürlüşme, pratik bilgi, din ve rehber normlar bakımından *geleneksel güvencelerin kaybı* ve modernitenin kurumları etrafında *yeniden sosyal bağlanma yoluya tekrar birleşmek* olarak sıralar.

Giddens'a (2018) göre modern öncesi toplumlarda kişilerin güvenliği ve gündelik etkinliklerini belirleyen şey ait oldukları topluluk iken modernitede bu görevler merkezileşmiş kurumlara aktarılmıştır. Giddens, toplulukları yere bağlı olmaktan, bireyleri de topluluğa bağımlı olmaktan čikaran, moderniteyle ilişkili kurumları ve uzmanlıkları "yerinden çıkarıcı sistemler" olarak tanımlar. Yerinden çıkarıcı sistemler olarak işleyen kurumlar, zaman ve mekânın eylem alanını genişletir, bir olayın gerçekleşmesini yere bağlı olmaktan çıkarır. Bu süreç yerel topluluğa bağlı alışkanlık ve deneyimlerin getirdiği kısıtlardan kurtulmayı sağlar (Giddens, 2018: 27). Yerinden çıkarıcı sistemler kendi kendine yeterli toplulukların gücünü kırarken, kişilerin de topluluklara bağlılıklarını azaltmaktadır. Geç modernitede bireylerin hayatları uzmanlıklar tarafından yönlendirilen kurumlara bağlıdır. Eğitim, sağlık, evlilik, istihdam, tüketim, güvenlik, barınma, miras ve mülkiyet gibi çok sayıda konu modern kurumlar tarafından gözetilir, kanunlarla düzenlenir. Öncesinde aile ve grubun sınırladığı kuralları artık bürokrasi uygulamaktadır (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 23). Modern kurumlar toplumsal yaşam ve bireyin hayatı üzerinde belirleyici olurken, neoliberal kapitalizm koşullarında bireyler için tatmin edici güvence ortamı sağlamak uzaktır. Beck ve Beck-Gernsheim'a (2002: 2-18) göre günümüzde sosyal kurumlar bireyleri tamamen güvence altına almaz, sadece yol gösterici ve teşvik edici niteliktedir. Örneğin emeklilik sistemi bir güvence ortamı yaratmaktadır ancak emeklilik için gereken uzun süreli iş güvencesini kurumlar sunmamaktadır. Kişiler kurumlardan faydalananabilmek için ekonomik olarak aktif biçimde hayatını kendi başına idame ettirmelidir. Beck ve Beck-Gernsheim (2002: 23) hem sosyal kurumlara bağlı olup hem de bireyselleşmiş olmanın verdiği bu çelişkili durumu "kurumsallaşmış bireycilik" olarak değerlendirir.

Kurumların günümüzdeki işlerliği Bauman'a (2019) göre oldukça zayıflamıştır. Bauman'a göre sanayi modernitesi geleneksel sistemleri aslında buharlaştırmamış yeni katılıklar yaratmıştır. Sanayi modernitesinin ekonomik

sistemi yani Fordizmin kurumları ve gözetimi bu katlığı yaratan unsurlardır. Ancak postmodern, ikinci modern, geç modern, üst modern olarak farklı isimlerle adlandırılan sanayi sonrası dönemde sanayi modernitesinin katkıları eritmeye başlanmıştır. Bu nedenle Bauman, sanayi sonrası modernitesini "aklısan modernite" olarak tanımlamaktadır. Özellikle sermayenin eskisi gibi sabit olmaması durumu ile bu akışkanlık hali somutlaşmıştır. Sanayi toplumunda yaşayan kişilerin güvencesi olan kamusal kurumlar akışkan modernitenin sıvılaşdırıldığı alanlardan olmaktadır. Akışkanlaştırıcı güçler, sistemlerden topluma, politikadan yaşam politikalarına yönelik, toplumsal birliktelikleri makro düzeyden mikro düzeye indirmiştir. Akışkan modernite, modernitenin bireyselleşmiş ve özelleştirilmiş versiyonudur (Bauman, 2019: 28-32). Küreselleşme Bauman'a göre modernitenin bu yeni aşamasında belirsizlik ve güvencesizliğin oluşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Küreselleşmenin yarattığı belirsizlikler küreselleşmenin ekonomik modeli olan neoliberal politikalardan doğmaktadır. Kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikaları kamusal kaynakların zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Bauman ayrıca bireyselleşmenin herkesin kendi hayatına odaklanması gerektiğini gerektirdiği için yurtaçılık bilincini zayıflatlığını düşünmektedir. Bauman'a (2015: 61) göre bireyselleşmenin yarattığı özgürlük, artan belirsizlik ve güvencesizlik ortamı nedeniyle güvencesiz bir özgürlüktür. Bireyselleşme günümüzde bir zorunluluktur ve özgün bir birey olmak, her bireyin aynı zamanda bir tüketici olarak yönlendirildiği ve kurumlar tarafından gözetim altında olduğu bir dünyada çok zordur.

Neoliberalizmle birlikte aşınan kurumlar yeni çelişkiler yaratırken bireyselleşmiş toplum kişilere sistemsel çelişkilere bireysel çözüm bulmasını söyler (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: xxii). Kurumların var olduğu toplumsal düzende bireyselleşmenin varlığı kişisel biyografileri "seçmeli biyografi", "düşünümsel biyografi" ve "do-it-yourself (kendin-yap) biyografi" haline çevirir. Düşünümsel biyografiler özgür seçime dayalı olmak zorunda olmadığı gibi seçilen yollar başarıyla sonuçlanmak zorunda da değildir. Düşünümsel biyografiler her zaman "risk biyografisi"dir ve tehlikeler içerir. Biyografiler seçimlerin sonuçlarının belirsizliği nedeniyle deneysel hale gelir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 2-3). Küreselleşen sosyal süreçlerde herkesten kendisini yeniden şekillendirmesi, yapılandırması, yeniden keşfetmesi ve başkalaşması beklenmektedir. Geç modernite öte yandan kurumsallaşma ve küreselleşme özellikleriyle birleştirici yana sahipken yeni parçalanma ve dağılma biçimleri yaratır (Giddens, 2010: 13-5). Bireyselleşme de bu parçalanma ve dağılma biçimlerinin bir biçimidir. Geç modernitede kişilerin hayat seyirleri üzerinde etkili olan kurumlar ve uzmanlıklar kişileri çoklu hayat tarzlarına yönelterek hayatlarını kendilerinin şekillendirmelerini sağlamaktadır. Bu bağlamda seçimler yapmak ve

seçimlerinin sorumluluklarını üstlenmek geç modern dönem insanının temel yükümlülüğü haline gelmektedir. Bu değişim bireysel kimliğin güçlenmesine işaret ederken, yeni kimlik algısı geç modern çağın toplumsal koşullarının herkesi mecbur kıldığı kendini bulma sürecinin en önemli parçası haline gelmiştir. Bireysel kimlik modernitenin farklı kurumsal ortamlarına göre şekillenen hayat döngülerimizin işleyişi üzerinde etkili olan bir “gelişme çizgisi” (*trajectory*) oluşturur (Giddens, 2010: 26-28). Giddens'a (2010) göre bireysel kimlik ve benliğin gelişimi bir süreç olarak devam etmektedir. Kişiler hayatlarının kendi belirleyenleri haline gelmekte, düşünümsel seçimler yapmakta, dönüşümler geçirmektedirler. Sanayi modernitesinde daha standartlaşmış hayat seyirleri mevcutken günümüzde farklılaşmalara dayalı “yaşam dünyalarının çoğullAŞMASI” gerçekleşmekte ve yaşam öyküleri standartsızlaşmaktadır. Elchardus ve Smits (2006), standartsızlaşmış hayat seyirlerini ehliyet alma, işe başlama, maddi açıdan bağımsız olma, ev satın alma, evlenme, eğitim hayatını bitirme yaşlarında farklılıklar oluşması olarak yorumlar. Bireyin kendi biyografisinin belirleyicisi, yeteneklerinin, yöneliklerinin, ilişkilerinin planlayıcısı olmasıyla eğitim, meslek, iş, oturulacak yer, eş, çocuk sayısı gibi konular artık bireyin kararlarıyla belirlenir hale gelmektedir (Beck, 2011: 204-205).

Düşünümsel biyograflerin ve risk biyograflerinin oluşmasında emek piyasasındaki değişim oldukça geniŞ yere sahiptir. Emek piyasası bireyselleşmenin motoru olarak islemektedir. Beck'e (2011) göre, kişilerin iş yaşamına dair konular sanayi modernitesinde sınıfısal meseleler iken artık bireyselleşmiş hale gelmiştir. Kurumlara bağlılık emek piyasasına bağımlılığı zorunlu kılmıştır. Bireyler emek piyasasına girmekle geleneksel bağlardan bağımsızlaşmıştır. Bu durumda çekirdek aile, komşuluk, dostluk, yere/yöreye bağlılık kapitalizmin teşvik ettiği bireysel hareketlilik ve emek piyasasının hareketlenen koşulları ile çelişir hale gelmiştir. Daha önce sınıf mücadele temelinde kolektif olarak algılanan işsizlik ve vasıfsızlaşma gibi konular da bireyselleşme dalgasının etkisine girmiştir. Sınıfısal konum ve kimlik etrafında gelişen biyografler ise düşünümsel hale gelerek seçime dayalı hale gelmiştir (Beck, 2011: 131-132). Toplumsal eşitsizliklerin keskinleşmesi ile bireyselleşmesi iç içe geçmiş durumdadır. Sistemin sorunları kişisel başarısızlıklara bağlılığı için siyasi boyutu görmezden gelinir hale gelmektedir. Birey ve toplum arasındaki mesafe açıldıça toplumsal krizler bireysel krizler olarak algılanmaktadır (Beck, 2011: 134). Karl Marx'ın bireyselleşmenin oluşmasında tampon olarak gördüğü sınıf bilinci ve dayanışması, Beck'e göre yaşam standartlarının yükselmesi nedeniyle kaybolmuştur. Beck'e göre Weber'in tariflediği, piyasa tarafından dolayımnanan ve statü tarafından biçimlendirilen ortak yaşam deneyimleri istikrarsız hale gelmiş ve parçalanmaya başlamıştır. Emek piyasasında hareketlilikler ve dikey veya düşey yönlü konumsal hareketlilikler toplumsal

sınıflar içinde yeni hiyerarşiler ve farklılaşmalar doğurmaktadır. Bu hiyerarşi ve farklılaşma da hizmetler sektörünün genişlemesini, yeni mesleklerin ortaya çıkışmasını sağlayarak toplumsal sınıfların bütünlüğünü imkansızlaştırmaktadır (Beck, 2011: 147-148). Beck'e göre sınıflar halen vardır ancak sınıf dayanışması, sınıf kimlikleri ve sınıf bilinci kaybolmuş, bu da bireyselleşmenin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Standing'e (2014: 21) göre de insanlar eskiden kendilerini sınıfsal terimlerle tanımlayabilmekte ve bu durum giym ve konuşma tarzlarına yansıyarak kendilerini ifade etme biçimine dönüşmekteydi. İşçi sınıfı kaybolmamış olsa da daha parçalı ve küresel bir sınıf görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Emek piyasasına bağlı bireyselleşme geleneksel aile biçimini de değiştirmektedir. Bireyselleşme süreciyle birlikte aile gücünü yitirmiştir. Beck'e göre aile gücünü yitirirken aile dışındaki geleneksel cemaat biçimleri de kaybolmaya başlamıştır. Ailenin üretici konumu aile bireylerinin tekil olarak emek piyasasına dahil olmasıyla bozulduğu için ailedede çalışan her birey kendi biyografisini oluşturmaya başlamaktadır. Aile üyeleri kendilerine ayrı ilişkiler seçmekte ve kendi ağlarında yaşamaktadırlar (Beck, 2011: 148). Herkes kendi biyografisini yaşamaya başladığı için, yaşam kesitlerine bağlı birden fazla kısmi aile hayatı ve aile dışında hayat yaşamaya başlamaktadırlar (Beck, 2011: 173). Beck, aile içindeki bu dönüşümün hem geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin gevşemesini ve kadının özgürlüşmesini hem de biyograflerin farklılaşması neticesinde aile içinde daha fazla çatışma veya boşanma olasılığını beraberinde getireceğini belirtmektedir (Beck, 2011: 159). Bireyselleşmeyle birlikte toplumsal ilişkiler bireylerin merkezde olduğu ilişkilere dönüşmektedir. İlişkilerin sayısı ve çeşitliliği artarken daha yüzeysel hale gelmektedir (Beck, 2011: 172). Tanıdıklarla, arkadaşlarla, komşularla olan ilişkilerde kişinin kendi belirlediği hiyerarşiler yeni katmanlaşmalar yaratmakta ve ilişkiler fiziksel yakınlığa bağlı olmaktan çıkmaktadır. Yeni oluşan sosyal ilişkiler ve sosyal ağlar bireysel olarak seçilmekte, toplumsal bağlar düşünümsel hale gelmektedir. Bu nedenle kişiler tarafından bu ilişkilerin sürekli gözden geçirilmeleri, kurulmaları, yenilenmeleri gerekmektedir (Beck, 201: 148-9). Topluluklara aidiyet çözülürken anonim ilişkilerin yoğunluğu kentlerde Giddens'a (2010) göre "saf ilişkiler" önem kazanmaya başlamıştır. Kişiler mahrem alanlarına dahil ettikleri kişileri kendileri seçebilmektedirler. Saf ilişkiler kişilerin benliklerinin gelişim çizgisi üzerinde baskı oluşturmazlar.

Modern insanın hayatı seçimlere dayanmaktadır. Kendi hayatının belirleyicisi, bireysel bir kimliğin yaratıcısı olmayı arzulayan insan olmak, karar verici olmak çağımızın ana karakteridir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 22-23). Modern aile hayatı ve iş dünyasında diğerlerine bağımlılık zayıflık işaretleri olarak görülerek başarısız bir karaktere yorumlanır (Sennett, 2012: 169). Kişilerin

sürekli seçim yapmak zorunda olması ancak seçimlerin ne getireceğinin belirsizliği seçimleri düşünümsel hale getirmektedir. İnsanlar gerçekleştirdikleri eylemlerini nedenlerini sürekli olarak sorgulamakta, gelmekte olan bilgilere göre kendilerini ayarlamaktadır. Giddens'a (2010: 75) göre bireysel kimlik geç modernitede *kışının kendi biyografisinden hareket ederek düşünümsel olarak kavrıldığı benliktir*. Bireysel kimlik düşünümsellik gereği kırılgan bir niteliktedir. Dış dünyada ortaya çıkan beklenmedik koşullar bireysel biyografiyi ve benliği de etkiler. *Ne yapmalıyım? Nasıl davranışlıyalım? Nasıl biri olmalıyım? Bütün bunlar geç modern çağın koşullarında yaşayan herkes için merkezi önemde sorulardır.* (Giddens, 2010: 98). "Gelecek" sürekli dönüşen dış koşullar karşısında düşünümsel seçimlere dahil olur. Geleceği gözetmek geçmişle araya mesafe koymayı gerektirmektedir. "Kışının hayatını baştan kurması" belirsizlik ve riskler ortamında düşünümsel bir sorun olarak daha fazla gündeme gelmektedir (Giddens, 2010: 101). Birey her an veya düzenli aralıklarla kendini başından geçen olaylar karşısında sorgulamada ve öz değerlendirmede bulunur. Kişi içinde bulunduğu koşullarla ilgili kendine "neden", "nasıl", "ne" gibi sorular sormaktadır. Kendini gerçekleştirme ve benliği oluşturma, fırsatlar ve riskler arasında bir denge temelinde anlaşıılır (Giddens, 2010: 103).

Bireyselleşme teorisyenlerine göre bireyselleşme, sınıf kimliği ve kültürü yerine hayat tarzı kimliklerini getirmektedir. Beck'e göre yaşam standartlarındaki değişimlerle beraber statüye dayalı sınıfsal farkların ortadan kalkması hayat tarzlarında çeşitlenmeye neden olmuştur (Beck, 2011: 139). Aynı gelir düzeyine sahip ya da aynı sınıftan insanlar farklı yaşam tarzları, alt-kültürler, sosyal bağlar ve kimlikler arasında tercih yapabilmektedir, hatta buna mecbur kalmaktadır. Artık, birinin sınıfsal konumunu bilmek onun kişisel bakış açısını, ilişkilerini, toplumsal veya siyasi görüşlerini ve kimliğini bilmek anlamına gelmemektedir (Beck, 2011: 198). Sınıfsal kimliklerin ve geleneksel rehberlerin çözülmesi kişilerin düşünümsel yaşamsal pratiklerini hayat tarzlarına göre biçimlendirmesine yol açmıştır. Giddens'a göre hayat tarzı bireyin benimsediği az çok bütünlük içindeki pratikler bütünüdür. Bu pratikler hem ihtiyaçlara yanıt vermeye hem de modernitenin gerektirdiği özel bireysel kimlik anlatısına biçim kazandırmaktadır. Hayat tarzı giyim, beslenme, davranış alışkanlıkları, diğer kişilerle karşılaşılan ortamlara dahil olan rutinler ve rutinleşmiş pratiklerdir (Giddens, 2010: 110). Ancak, Bauman (2019), geç modernitenin seçim yapma zorunluluğunun tüketim kültürü ile aşılmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Tüketim geç modernitede hayatı kalmak, öne çıkmak, metalar yoluyla güvensizliği aşmak için bir yöntem haline gelir. Tüketim, hazır hayat reçeteleri sunarak geç modernite için gereken hayat tarzının oluşturulmasına yardımcı olur (Bauman, 2019: 116-119). Chaney (1999) modern toplumlarda yaşayanların kendi ya da başkalarının davranışlarını tanımlarken hayat

tarzlarından faydalandıklarını belirtmiştir. Hayat tarzları insanların neleri nasıl yaptıklarını ve bunu yapmanın kendileri ve başkaları için ne anlamına geldiğini anlatmaya yardımcı olmaktadır. Hayat tarzlarının ortaya çıkma nedeni modern toplumsal düzenin yüksek bir bireysellik gerektiren bir vatandaşlık konumu kadar farklılıklara sahip karmaşık mekanizmalar gerektirmesidir (Chaney, 1999: 14-15). Hayat tarzları bireysel kimlikle toplumsal kimliğin kesiminde yer alan bir olgu olarak anlaşılmalıdır. Chaney'e (1999) göre hayat tarzlarının toplumsal kimlikle ilişkili yanı, Bourdieu'nun ortaya koyduğu sembolik ve kültürel sermaye tezleriyle ilişki kurulabilmesini sağlar ancak hayat tarzları düşünümsel yapıda olup bireysel olarak seçilebilmektedir. Bu yönüyle sabit olmak zorunda olmayıp değişip dönüşebilir bir konuma işaret etmektedir. Hayat tarzları salt tüketimle ilişkili bir alan değil, geç modern dönemde topluluk kimliğinden sıyrılmaya başlayan bireyselleşmiş insanın kendi hayatı kalma stratejileri için bir rehber olarak görülmelidir.

Esnek Emek Piyasasında Bireyselleşme ve Neoliberalizmin Bireyciliği

Burjuvazideki bireyselleşme süreçleri sermaye sahipliği ve sermaye birikimi ile ilişkiliyken geç modernlikte bireyselleşme emek piyasasının bir ürünüdür. Bireyselleşme emek piyasasında iş vasıflarının edinilmesinde, sunulmasında ve uygulanmasında kendini göstermektedir (Beck, 2011: 142). Beck, emek piyasasının üç boyutunun bireyselleşme ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki *eğitimdir*. Eğitimli kişiler kendi emek durumlarını üremede özgürlük kazanmakta ve böylece kendi sosyal biyografilerini oluşturmaktadır. Eğitim durumu modernitenin koşulları ve vaatleri hakkında düşünümsellik geliştirmeyi sağlar ve kişiyi düşünümsel modernitenin bir faili haline getirir. İkinci boyut olan *mobilite*, hareket halindeki sermayenin çalışanları da hareketli hale getirmesiyle ilişkilidir. Emek piyasasına giriş yerel ortamdan, aileden ve muhitten ayrılmayı gerektirmektedir. Üçüncü boyut ise *rekabettir*. Sabit ve verili vasıflardan uzaklaştığımız neoliberal koşullarda bireyler rekabetçi hale gelmektedirler. Rekabet baskısının olması iş piyasasında eşit bireylerin eşitliği bozacak şekilde davranışlarına sevk eder. Ortak eğitim, benzer deneyim, benzer vasıf ve iş bilgileri olması artık bir sınıfal birlik oluşturmadığı gibi rekabete engel olmaz. Emek piyasasındaki veya iş ortamındaki ortaklıklar bir cemaat hissi oluştursa dahi bu cemaat duygusu rekabet tarafından zedelenen, içten bağların olmadığı bir cemaat hissidir. Rekabet eşitlikler içinde eşitsizlikler yaratarak bireylerin tecrit edilmesine neden olur (Beck, 2011: 143-144).

Emek piyasasının getirdiği ve olumlu anlam atfetmenin kişiden kişiye değişebileceği “özgürleşme”, esneklik ilkesinin bir sonucudur. 1970'lerden itibaren uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar esneklik ilkesi etrafında şekillenmektedir. Esnek emek piyasası bireyselleşmenin dinamiklerini

farklılaşmıştır ve neoliberalizm öncesi döneme göre şiddetlendirmiştir. Enformasyonel gelişimin ve finansal kapitalizmin artan etkisiyle bir “gerçek zaman diktatörlüğü” baskısı oluşmuş ve şirketler rekabet ve büyümeye ilkeleri doğrultusunda piyasalara anlık tepkiler göstermek için esnekleşmeye başlamıştır (De Gaulejac, 2013: 36). Neoliberal ekonomik model büyümeye ve kalkınmanın temelinin rekabet gücünde olduğunu düşünerek rekabetin engellenmemesini ve piyasa kurallarının hayatın her alanında yaygınlaştırılmasını savunur. Bu modelin işleyebilmesi için emek piyasasında esnekliğin arttırılması gerekmıştır. Bu durum risk ve güvencesizliğin yarattığı sıkıntıların işçiler ve ailelerince yüklenilmesi anlamına gelmektedir (Standing, 2014: 11). Esneklik emek piyasasında kısa vadeli, ucu açık sözleşmelerin ya da güvencesiz çalışmaların ve kolayca işten çıkarmanın önünü açmaktadır. Esneklik, çalışanlar için belirsizlik durumunu günümüzün temel özelliklerinden biri haline getirmiştir (Sennett, 2019; Bauman, 2015; Standing, 2014). Bu belirsizlik Bauman için bireyselleştirici bir güçtür. Ortak çıkarların belirsizleşmesi, rekabet ile birleşince sınıf dayanışması yok olma noktasına gelir. İş ve çalışma hayatında, çalışanların ortak amaçlar veya hak mücadelesi için bir araya gelmesi zorlaştığı için, belirsizlik durumuna karşı bireyler tek başına mücadele etmek zorunda kalırlar. Emeğin istihdamının kısa vadeli ve güvencesiz hale gelmesiyle işten çıkarılma kolaylaşlığı ya da terfi olanakları azaldığı için çalışanların işyerlerine bağlılıklarını azaltmaktadır (Bauman, 2015: 38-41).

Neoliberalizmin kuralsızlaştırma politikalarının yansımıası olarak ortaya çıkan ve istihdam, mevki, çalışma saatleri, düzenli gelir ve temsil hakkı gibi konularda (Standing, 2014: 26) güvencesiz bırakılmış emek gücü günümüzde “prekarya” olarak adlandırılmaktadır. Guy Standing, prekaryaları bir sınıf olarak değerlendirmez. Proletarya uzun dönemli, istikrarlı, sabit zamanlı işlerde çalışan, ilerleme koşulları belli olan, sendikalaşmanın olduğu, toplu iş sözleşmelerinin yapıldığı, iş yerinin konumunun ve yöneticilerinin belli olduğu bir sınıfıdır. Prekarya bu özelliklerin çoğuna sahip değildir (Standing, 2014: 20-21). Standing'e göre prekaryalaşma eğilimi günümüzde beyaz yakalı olarak adlandırılan maaşlı ve profisyen denilen yüksek eğitimli çalışanlarda da görülmeye başlanmıştır. Beck (2011) ve Bauman'ın (2015) da belirttiği gibi Standing'e (2014: 84) göre neoliberal koşullarda işsizlik konusu bireysel sorumluluk kapsamına girmiştir, işsizlik kendini geliştirmeme ve tembellikle ilişkilendirilir hale gelmiştir. Prekaryalaşma sürecinin bir diğer etkisi vasıfsızlaşmadır. Sennett (2019: 21) en az iki sene üniversite eğitimi almış birinin çalışma hayatı boyunca en az on bir defa iş değiştirmek, iş hayatı boyunca en az üç kere temel becerilerini yenilemek zorunda olduğunu belirtmiştir. Sennett, yeni kapitalizmdeki bu kısa vadeciliğin karakter aşınması yaratarak benlikleri istikrarsızlaşdırıldığını savunur.

Bireyselleşme teorisyenlerinin işaret ettiği sınıfların belirsizleşmesi Robert Castel (2017) tarafından da dile getirilmektedir. İşçi sınıfının parçalanması Castel'e (2017: 321-330) göre işçilik durumundan ücretlilik durumuna geçilmesinin bir sonucudur. 1970'lerden itibaren sanayide istihdamın zayıflayarak hizmetler sektörünün güçlenmesi sonucunda zihin gücüyle çalışanların da ücretli hale gelmesiyle ücretli çalışanlar nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturur hale gelmiş ve ücretliler toplumuna geçilmiştir. Ücretlilik durumu, ücretliler ile sermaye arasında karşılığın şiddetini azaltırken, ücretliler arasında rekabeti görünür kılmıştır. 1975 yılından itibaren ayrıca belirli süreli çalışma sözleşmeleri, geçici işler, yarı zamanlı işler gibi özel istihdam biçimleri çalışmaya başlamıştır (Castel, 2017: 364). Ücretli emeğin tabakalaşarak parçalanması ve çeşitli güvence ve haklarının kaybedilmeye başlanması, toplumsal aidiyete dayanak oluşturan kolektivitelere katılımı aşındırarak bir mensubiyet yitimine neden olmuştur. Kendi girişimlerinin hâkimi, kendi çıkarlarının peşinde koşan bir birey figürü ortaya çıkmıştır. Çalışma alanının esnekleşmesine bağlı gelişen tabakalaşmış bir toplum içinde bireyselleşmiş tutumlar kaynağı, bağ ve güvencelerin yokluğu "olumsuz bireycilik" durumu yaratır. Olumsuz bireycilik kolektif düzenlemelerin zayıflamasının bir ürünüdür ve aşırı öznellikten değil çerçeve yokluğundan kaynaklanan kitlesel hale gelmiş bir bireycilikdir (Castel, 2017: 419-424). Castel bu bağlamda, Bauman ve Beck gibi, günümüz bireyciliğinin özgün benliklerin görünür olduğu bir bireyleşme anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Bireyselleşme geç modernitede bir zorunluluk haline gelmiş olduğu için bireyleşme ile karıştırılmamalıdır (Beck, 2011: 194). Bauman'a (2015: 143) göre gerçekte olması gereken *de facto* (filen) bireyselleşme iken *de jure* (kanunen) bireyselleşme gerçekleştirmektedir.

Vincent De Gaulejac'a (2013: 55) göre, neoliberalizmle birlikte ölçme-değerlendirme sistemleri, şirketin piyasa hedefleri için kullanılırken "finansal, maddi ve insan kaynaklarının en iyi şekilde kullanılması için doğru örgütlenmeyi" bulmaya yaranan teknikler bütünü olarak işletme mantığı iş ortamlarına yayılır. Bunun çalışanlar için anlamı daha fazla performans göstermek zorunda kalmak ve şirket büyümesi durdugu anda işlerini kaybetme riskine katlanmaktadır. Çalışanların bu esnek sisteme uyumu insan kaynakları yoluyla sağlanır. İşletme mantığında herkesin değeri finansal kriterlere göre ölçülürken, yeterli verimliliği gösteremeyenler saf dışı bırakılır. De Gaulejac (2013) işletme mantığının sadece şirketleri değil çalışanların zihinlerini de ele geçirdiğini düşünmektedir. Neoliberal düzende her çalışandan kendini bir şirket gibi organize etmesi beklenmektedir. Yönetsel işletmenin esnek ve hareketli ağ yapısı, esnek bağlılık talep ederek hem bedenen ve ruhen seferber olan hem de bağlanmaktan kaçınan akışkan bir öznelliğin gelişmesini destekler (De Gaulejac, 2013: 164). Gaulejac'a göre (2013) firmaya çalışanların özdeşleşmesi "kendini gerçekleştirme" vaadiyle

sağlanmış olur. Yaratılan bu özerklik hissi çalışanların işten çıkarılma durumunda çalışanlarda deneyim kazanıldığı, kendine yatırım yapıldığı duygusu uyandırır. Bu ayarlama, psik bir seferberlik yoluyla sağlanır. Emirlere dayalı yönetimden proje bazlı yönetime, hiyerarşik bir gözetimden kontrollü bir özerklik düzenine geçilmiştir. Kontrol fiziksel faaliyetten zihinsel faaliyete yönelmiştir. Başarı, para ve yükselme vaadi yoluyla çalışanlarda narsistik tatmin sağlanırken şirkete bağlılık ve rekabetçilik için gereken koşullar oluşturulur. Herkes inisiatif almaya, performans ve başarıdan haz almaya, firmanın yönelimleri ve inançları yönünde yaratıcılığını kanıtlamaya teşvik edilir (De Gaulejac, 2013: 97). ÖrgütSEL benlik duygusu firmaya bağlılığı ve firmayla özdeleşmeyi sağlarken performanslar ve ücretler bireyselleşir. Liyakate göre terfi, statülerin çeşitliliği, yatay ve dikey hareketlilik ve ücretlerin bireyselleşmesiyle birlikte "her koyun kendi bacağından asılır" eğilimi kuvvetlenir (Gaulejac, 2013: 180). Yönetsel iktidar yoğun şekilde bireycidir. Örgüt içerisinde yalıtılmış çalışanlar ortak eylemlerden çok bireysel kariyerle meşgul olurlar (De Gaulejac, 2013: 119) Sınıfların parçalanması, toplumu değiştirmek için seferber olabilen toplumsal kolektiflere duyulan aidiyet duygularını yok etmektedir (De Gaulejac, 2013: 127). Hem Castel hem De Gaulejac'ın aktardıkları özellikle Beck ve Bauman'ın emek piyasasındaki değişimlere bağlı bireyselleşme teorileriyle örtüşmektedir. De Gaulejac'ın (2013) üzerinde durduğu bir diğer nokta işletme mantığının dijitalleşmeyle birlikte çalışanları tamamen kuşatmış olduğu ve fazla mesaiye yol açlığıdır. Beck'e göre bireyselleşmeye bağlı özgürlüşmenin iki odağı olan sınıf kültürlerinden ve aileden bağımsızlaşma dışında iki odak daha vardır. Bunlar çalışma saatlerinin esnekleştirilmesi ve evden çalışmayı örnek verebileceğimiz iş yerinin desantralizasyonudur (Beck, 2011: 196). Berardi'ye (2012) göre iş yeri dışında e-posta ve telefonla ulaşılabilen işçi daha fazla gözetim altındadır. Bu durum yalıtılmış bir otomni getirir ancak çalışanlarda yaniltıcı bir özgür irade hissi uyandırmaktadır. Elliot ve Lemert'e (2011: 18) göre her an iş ortamına dahil olabilen çalışanlar, De Gaulejac'ın (2013) da belirttiği gibi şirket içindeki hiyerarşinin belirsizliği ve yaşanan sorumluluk değişimlerine bağlı yatay veya dikey hareketlilikler nedeniyle "bağımsız bir bağlılık" hissi deneyimlemeye başlayarak bireycilikleri pekişir.

Neoliberalizm ve küreselleşmenin temel özellikleri olan serbest piyasaya bağlı iktisadi özgürlük ve rekabetçilik on dokuzuncu yüzyıl ekonomik bireycilik düşüncesine dayanmaktadır. Steven Lukes (1995: 99), aşırı iktisadi bireyciliğin en sistematik savunucularının çağdaş neoliberal iktisatçılar olan Milton Friedman ve F.A. Hayek olduğunu söyler. Bu iktisadi bakış, bürokrasi, planlama, iktisadi alana devlet müdahalesi ve kamu politikalarını tehlikeli olarak görerek kuralsızlaştırma politikalarını savunmuştur. Elliott ve Lemert'e (2011: 30) göre istisnalar olsa da politikacıların ve ekonomistlerin önemli

bir kısmı uzun süredir bireyci ideolojilere sadık kalmaktadır. Bireyci öğreti, sosyal ilişkilerin reddi, bireylerin kendi problemlerini kendi çözmesi ve hayatı bireyleri kendi kavramlarıyla devam etme konusunda rahat bırakmak gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Elliott ve Lemert, 19. yüzyılda bir burjuva davranışları olan bireyciliğin günümüzde toplumun bütün kesimlerine yayılma eğiliminde olduğunu söyler. Neoliberal politikaların hâkim olduğu günümüzde neoliberalizmin ideolojik alt yapısını oluşturan bireycilik, bireylerin düşünceye yapısına nüfuz etmekte, neoliberal ekonomik öğretüler de sosyal yaşamın pratiklerine işlemektedir. Kişisel kimlik küresel ekonomilerin güçlerine göre şekillenme eğilimine girmiş, küresel güçler bireylerin kaderlerini etkilemeye başlamıştır (Elliott ve Lemert, 2011: 14). Geleneklerden uzaklaşma ve yaşamların özelleştirilmesi ile somutlaşan yeni bireycilik dört ana boyuta sahiptir. Bunlar; *benliğin yeniden keşfi, anlık değişimler, kısa vadecilik ve hız-dinamizm*'dır (Elliott ve Lemert, 2011: 9-11). Bireyler böylelikle kendi içlerinde anlam ve tatmin arayışına girerlerken kendini gerçekleştirme eğilimi öne çıkar. Bireyler iş ve özel hayatlarında deneyimlerini öz düzenleme, öz yönetim ve öz yeterlilik yoluyla dönüştürmektedir. Bunun sonuçları yaşam biçimlerinin tecrit edilmesi, tepkisizleştirilmesi ve bencilleştirilmesi olarak belirirken bağlanmaktadır ve iş birliğinden kaçınma davranışları güçlenir (Elliott ve Lemert, 2011: 64-65).

Neoliberalizm, Wendy Brown'a (2017) göre siyasi bir rasyonalitedir ve kendine özgü bir akıl, özne üretme tarzı, bir davranış yönetimi ve değerlendirme sistemidir. Neoliberal ideoloji yönetsel biçimde bürünerek firmaların, ülkelerin, akademisinin, medyanın ve öznelerin sermaye olarak ele alınmasını, gelecekte değerlerini artıracak şekilde davranışmasını, kendilerine yatırım yapmasını, puanını artırmasını ve girişimcileşmesini istemektedir (Brown, 2017: 24). Brown, finansal ekonominin yükselmesiyle her şeyin ekonomikleştirilmesi yoluna gidildiğini, öznelerin de kendi çıkarları peşinde koşan, girişimci ve rekabetçi birer *homo oeconomicus*'tan ibaret gördüğünü belirtir. Hem kendisi hem firma veya devlet için insan sermayesi olarak tasavvur ve inşa edilen özneler, kendi kendilerinden sorumlu olmaları beklenirken güvenlik, koruma ve hatta sağ kalma teminatlarından yoksun hale gelir. Toplumsalın bireycilik uğruna feda edilmesi, sosyal güvenceler yanında demokrasinin de dağılmasına yol açmaktadır (Brown, 2017: 44-45). Byung-Chul Han (2022) girişimci ve rekabetçi özenin neoliberalizmin psikopolitik yöntemleriyle yaratıldığını düşünür. Bir girişimci olarak neoliberal özne efendisi olmaksızın kendini gönüllü olarak sömürüür. Neoliberal iktidar tekniği doğrudan bireyi ele geçirmez, bireyin kendiliğinden, tahakküm bağlamını kendi içinde yansıtacak ve bunu özgürlük olarak yorumlayacak şekilde kendine etki etmesini sağlar. Sermaye üremek için bireylerin özgürlüklerini ve "kendilik"lerini sömürüür (Chul Han, 2022: 14, 35). Bu görüşlere bakıldığından bireycilik ideolojisini neoliberal ekonomi-

politiğin düşünsel altyapısını oluşturduğu, çalışma hayatı yanında gündelik hayat pratiklerine de sizarak kişilerde bireyci bir biliç oluşturmaktan olduğu söylenebilmektedir.

Bireyselleşmeyi Yeniden Gözden Geçirmek: Bireyselleşme Eleştirileri ve Eleştirilere Getirilen Eleştiriler

Bireyselleşmeye yönelik en ciddi eleştiriler sınıfılaşma tezlerine yönelik olmuştur. Mythen (2005) genel olarak Beck'in tezlerine katılsa da sosyal tabakalaşmanın günümüzde fırsatların yakalanmasının kalıcı ölçütü olmaya devam etmeye olduğunu belirtmektedir. Mythen'e göre ayrıca, geleceği görmekte zorlanma ve emek piyasası nedeniyle bir yere bağlı olamama durumu, hayatları üzerinde kontrol imkânı ve maddi gücü olmayan kişilerde risk toplumundan önce de mevcuttu. Atkinson (2010) ücretli çalışanlarla görüşmelere dayalı araştırması neticesinde düşünümselligin emek piyasasında yine ancak sınıfal koşulların imkanları dahilinde mümkün olduğuna vurgu yapmıştır. Atkinson, sınıfın ekonomik, politik ve eğitsel alandaki güç mücadelelerini ve dengelerini yapılandırmaya devam ettiğini savunur. Aileden kalma birikim ve ailennin içinde olduğu sosyo-ekonomik konumu bireyleri daha iyi bir eğitim imkanına yöneltirken bu sınıf konumu bireylere eğitim sonrası iş hayatında da daha iyi bir sosyal çevre olanağı sunduğu için risklere, işsizliğe karşı bireyleri daha fazla korumaktadır (Atkinson, 2010). Bu eleştiriler daha çok mavi yakalı ve madun emekçilerin bireyselleşmesine dair şüpheleri kapsarken beyaz yakalılar ve profesyonellerin bireyselleşmeyle daha fazla ilişkili olduğu düşünücsü literatürde yaygındır (Rasborg, 2017; Atkinson, 2010; Dawson, 2012). Ancak, Rasborg (2017) düşük gelir grubundaki kişilerin de bireyselleşebildiğini ancak düşünümsel modern insanın ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeye sahip olma yoğunluklarına bağlı olarak bireyselleşmenin gereklerine uygun davranış konusunda farklılaşmalar olduğunu empirik kanıtlar doğrultusunda belirtmektedir.

Dawson (2012), bireyselleşme literatürü üzerine yaptığı araştırma sonucunda Beck, Bauman ve Giddens'in tezlerinin literatürde hangi açılarından eleştirildiğini aktarmıştır. Bireyselleşme literatüründe 'zombi kategoriler' olarak değerlendirilen geleneksel kurumların sosyolojik açıdan halen önemli kategoriler olduğu ve eşitsizlikleri belirlediği, bireyselleşmenin ağırlıklı olarak liberal orta sınıfa ait deneyimler olduğu, sosyo-ekonomik durumun düşünümsellik ve seçimler üzerinde etkili olduğu, bireyselleşmenin getirdiği bireysel sorumlulukların başkalarına daha fazla bağlanmaya ve sosyal gruplara dahil olmaya neden olabileceği, bireylerin kültürel geçmişleri ve konumlarının bireyselleşme tezi tarafından ihmali edildiği bireyselleşme teorilerine yöneltlen bazı eleştirilerdir. Dawson, çalışmasında Beck, Bauman ve Giddens'in bireylerin

toplumsal gerçekliği belirlediği iddiasına katılır ancak bireyselleşme teorilerini fazla geniş kapsamlı ve evrenselleştirici bulmakla eleştirir. Dawson'ın kendi yorumu ise sosyal bağlanma ve sosyal bağlardan kopmanın iki türüsünün de günümüzde var olduğu ve her iki görüşün de doğru olduğu, bireyselleşmenin her ikisinin varlığıyla var olduğu yönündedir. [Sosyal] Bağlanma kişilerin geç modernitede yaşam koşullarını ilerleten yapısal süreçleri ifade ederken bağlardan ayrılma bireysel eyleme neden olan süreçleri ifade etmektedir. Örneğin bir kişi "yeşil tüketici" olmayı bireysel sorumluluk nedeniyle seçerken içinde olduğu kültürel grup, sınıf konumu, maddi durumu bu seçimi belirleyebilmektedir (Dawson, 2012).

Beyaz yakalıların sınıfal kimlikleri üzerine yapılan bazı araştırmalarda bireyselleşme tezlerini doğrular niteliktedir. Whynne (1998), yeni orta sınıflar üzerinde yaptığı araştırmaya dayanarak yeni orta sınıf içinde farklı beğeni gruplarının olduğunu ve ortak bir sınıf kültüründen bahsedilemeyeceğini belirtmektedir. Bu, sabit statü gruplarının ortadan kalktığını göstermektedir. Orta sınıf içinde farklılaşan hayat tarzı seçimleri sınıf içinde heterojenlik ve farklılaşmalar yaratmaktadır. Méndez (2008) ise orta sınıfa dahil kişilerle yaptığı görüşmelere dayanarak orta sınıf kimliğinin kolektif olarak ifade edilmediğini, bireyselleştirilmiş ve daha esnek kimliklere atıf yapıldığını bulgulamıştır. Yaptığı çalışmaya göre görüşmecilerin önemli bir kısmının öz kimlikleriyle sınıfları arasında doğrudan ilişki kurmayıp, özgünlük ve sıradanlık vurgusu yaparak elit veya üst orta sınıflarla ayrımlı yoluna gitmekte oldukları belirtmektedir. Bireyselleşme orta sınıf değerlerini ve kültürünü çoğullaştırmış, farklı orta sınıf davranışlarını oluşturmuştur.

Bireyselleşme eleştirilerinin gözden kaçıldığı bir nokta bireyselleşme teorisyenlerinin de kendi içlerinde kısmi görüş ayrılıkları içinde olduklarıdır. Howard (2007), Beck, Bauman ve Giddens'in teorilerinde benlik yaklaşımlarının ayıran yanlarını vurgulamıştır. Giddens'a göre benlik ve öz-kimlik kasıtlı girişimler ve seçimlerle şekillenen yönüngeleri (benliğin gelişim çizgisini) boyunca gelişim gösterir. Bireyler kendi geçmişleri, duyguları, istekleri, potansiyelleri üzerinde düşündükleri ve kendi hırsları ve hedefleriyle tutarlı olabilecek alternatif yaşam tarzı seçimlerini göz önünde bulundurarak düşünümsel hayat planlaması oluşturmaya çalışarak süreklilik ölçüsü elde ederler. Giddens'in modelinde bireyler tipik olarak deneyimlerini ve etkileşimlerini soyut sistemler ve diğer bireyler çerçevesinde ayarlayarak, planlarını zaman içinde yeniden gözden geçirir. Bu değişiklikler yaşam planlamasının ürettiği biyografik süreklilik ve yönige hissini zayıflatmaz (Howard, 2007: 30-31). Bauman'a göre kimlikler tüketimcilik etkisinde şekillenir. Bireyselleşme süreci kurumlarla doğrudan ilişkili olduğu için aksikan modernitede kurumların aksikan hale gelmesi benlikleri de

akışkan ve tek kullanımlık hale getirmek zorunda bırakmıştır. Bireyler değişim ihtiyaçıyla karşı karşıya kalırken biyografik yeniden düzenleme için herkesin eşit kaynağı ve olanağı mevcut değildir (Howard, 2007: 35-37). Beck için ise risk toplumunda kurumlar bireylerin sorunlarını çözmekte yetersiz kalmakta, yeni sorunlar getirmektedir. Bu durumda bireyler kurumların çözmekte yetersiz kaldığı konularda sorumlulukları kendileri almak zorunda, sorunları kendileri çözmek zorundadır (Howard, 2007: 39-43). Howard'ın vurguladığı bu farklılıklara göre, Giddens kurumların desteklediği tutarlı bir benlik gelişim çizgisini, Bauman istikrarsız, değiştirilebilir ve kırılgan benlikleri, Beck ise kurumların yer yer destekleyip yer yer yetersiz olduğu deneyim biyografileri vurgulayarak bireyselleşmenin benlikler üzerindeki üç farklı varyasyonunu göstermektedir.

Giddens, Beck ve Bauman üzerinden tartışılan küresel dünyada bireyselleşme olgusuna önemli bir teorik katkı Mills tarafından getirilmiştir. Mills'e (2007) göre, bireyselleşmenin üç biçimi mevcuttur. İlk biçim olan "standartsızlaşmış bireyselleşme" yaşam seyirlerinin standartsızlaşmasına ve özgün seçimlere dayalıken ikinci biçimi "gelenekselleşmiş (varsayılan) bireyselleşme"dir. Uygun kapasiteye ve hazırlığa sahip olmayan insanlar yeniden yapılandırılmış tüketici-şirket ilişkileri içinde ve kitle toplumunda mevcut olan bir dizi varsayılan seçenek içinden seçim yaparak çok fazla zihinsel çaba göstermeden yaşam seyirini takip eder. Akran veya bireyin ilişkili olduğu sosyal grupların davranışlarının izinden gitmek varsayılan bireyselleşmeyle uyumludur. Son olarak "kırılgan (anomik) bireyselleşme" hangi alternatifin ne zaman, nasıl seçileceğinin belli olmaması nedeniyle seçim yapma konusunda zorluk çekme, varoluşsal güvensizlik ve anlamsızlık hissi yaşama, belirsizlik nedeniyle endişe yaşama, yabancılama, sosyal izolasyon gibi bireyselleşmenin olumsuzluklarının yoğun hissedildiği ve dezavantajları nedeniyle çeşitli kişilerin risklere karşı daha kırılgan olduğu durumdur (Mills, 2007: 72-73). Hem bireyselleşme teorisyenlerinin satır aralarında vurguladıkları hem de bireyselleşme eleştirilerine eleştiri getiren yazarların belirttiği gibi bireyselleşmenin yalnızlaşma ve gruptardan tamamen uzaklaşma anlamında değil, daha çok güvence yitimleri neticesinde bireysel olarak ayakta kalma mücadelesi vermek ve yeni ağ tipi ilişkiler oluşturmak anlamında olduğu düşünülmelidir.

İstanbul'daki Beyaz Yakalı Yaşamlarında Bireyselleşme

Araştırmmanın Amacı ve Yöntemi

İstihdamın Türkiye'de ağırlıklı olarak 1980'li yıllarda itibaren büyük oranda hizmetler sektörüne kaymasıyla beyaz yakalıların istihdamdaki payı yükseliş göstermiştir (Erdayı, 2012). Neoliberal ekonominin yaygınlaşlığı ülkemizde de

beyaz yakalıların esnekleşme nedeniyle haklarının aşınması söz konusudur. Özalp, çalışma hayatında gerçekleşen sıkıntıların adli dosyaları üzerinden yaptığı araştırmada beyaz yakalıların prekaryalaştığına ve mavi yakalılık ile beyaz yakalılık arasındaki ayrimın belirsizleştiğine dair bulgular saptamıştır (Özalp, 2020). Özbay (2016), bu tip hak ihlallerinin aşılması yolunda ofis, bilişim sektörü, çağrı merkezi çalışanlarının kolektif örgütlenme biçimlerini göstermiştir. Ancak, Yılmaz Deniz (2017) beyaz yakalıların kolektivitelere katılmaktan ziyade bireysel olarak direniş gösterebildiklerini ortaya koymuştur. Yılmaz Deniz'e göre çalışanlar iş organizasyonu ve yönetim tekniklerine hem rıza hem de eleştiri ve direniş göstermektedir. Ancak bu direnişlerin üst kademedekilerle pazarlık-müzakere, stratejik davranışma yoluyla güç kazanana kadar işe katlanma veya "kovulmayacak kadar çalışmak" gibi bireysel özgürlük arayışıyla şekillenen direnişler olduğu göze çarpmaktadır.

Beyaz yakalıların ne kadarının çalışma haklarının-güvencelerinin zayıfladığı ve ne yoğunlukta örgütlenebildikleri yanında örgütlenememe nedenlerinin, nasıl bireyselleştiklerinin, bireyci düşünçenin bilinc düzeylerine ve hayat seyirlerine nasıl işlediğinin anlaşılması önemlidir. Bu nedenle bu çalışma bireyselleşme adlı bu fenomenin incelenmesini hedeflemektedir. Giddens (2010), düşünümselliğin en net şekilde kişisel biyografik anlatılarda ortaya çıktığını belirtirken, kendi teorik modellerini oluştururken Alfred Schutz'un fenomenolojik yaklaşımından etkilenmiştir (Şen ve Turğuter, 2014: 96). Toplumun farklı kesimlerini farklı yoğunluklarda etkilediği için bireyselleşme her kişide farklı şekillerde deneyimlenmektedir. Bireyselleşmenin kişiler üzerinde nasıl deneyimlendiğinin anlaşılması için nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik yaklaşım bu nedenle en uygun araştırma yöntemidir. Az sayıda kişi üzerinden detaylı bilgi edinmek için kullanılan fenomenolojik yaklaşımda kişilerin olguya dair deneyimlerinin ortak anımlarının tanımlanması hedeflenir. Bu çalışma kapsamında İstanbul'da yaşayan, 25-40 yaş arasında, bekar, 17 beyaz yakalıyla derinlemesine bireysel görüşmeler gerçekleştirılmıştır. Örnekleme bekar kişilerin dahil edilmesinin nedeni seçimlerin gelir durumuyla ilişkili olabileceği düşünülerek bireysel gelirlerin birbirine yakın olmasının gözetilmesi ve en bireyselleşmiş grubun Roseneil ve Budgeon'un (2004) savunduğu gibi genellikle bekarlar veya bir partnerle yaşamayanlar olduğunu düşünülmüşdür. Görüşmelerden alınan yanıtlar benzeşmeye ve bulgular belirli bir doygunluğa ulaştığı anda görüşmeler sonlandırılmıştır. 17 görüşmeci birkaç noktadan birden başlatılmış kartopu yöntemi yoluyla seçilmiştir. Görüşmecilerin meslekleri ve İstanbul'da ikamet ettiği yerler bakımından çeşitlilik sağlanarak homojenleşmemesine dikkat edilmiştir. Bu şekilde İstanbul'un farklı bölgelerinden, farklı meslek gruplarından görüşmecilere ulaşılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat soruları bireyselleşme literatüründen

süzülen kavramlara veri sağlaması beklenerek oluşturulmuştur. Bu bağlamda özerklik, düşünümsellik, kendini gerçekleştirmeye, kendini yeniden-keşfetmeye, öz-bakım, saf ilişkiler, kişisel topluluklar, hayat seyirlerinin çoğullAŞMASI, hayat tarzları, rekabetçilik, kısa vadeliLİK gibi temalar ile bireyselleşmenin güncel emek piyasasıyla ilişkili boyutlarına dair veriler sağlanması hedeflenerek hazırlanmıştır.

“Saf İlişkiler” ve Kişisel Toplulukların Oluşumu

Bireyselleşmenin en temel özelliği olan geleneksel topluluklara bağıllıkların azalması, bekar beyaz yakalılarla gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulgularda görülmektedir. Katılımcıların anlatıları aile çevresi, akrabalık, mahalle-komşuluk grupları, hemşerilik temelli topluluk bağlarından uzaklaşmış olduklarını göstermiştir. Katılımcılar, akrabalarla ilişkilerine hiç deiginmemiŞer, en sık görüştükleri kişiler arasında kuzen gibi akran sayabilecek akraba fertlerini saymamışlardır. Anlatılaraya dayanarak görüşmecilerin sabit ve geleneksel grup bağlarından özgürleştiKLeri söylenebilmektedir.

Katılımcıların yarısı için aileden ayrılma şehir değişikliği nedeniyle gerçekleşmiş olsada ailesi İstanbul'da yaşayan görüşmeciler de kendi hayatlarını tamamen veya kısmen idame ettirebilecek maddi gelire sahip olduklarıda ayrılma eğiliminde olmuşlardır. Ailelerinden uzakta yaşayan katılımcıların bir kısmı ailelerine yakın oturmak isteyebileceklerini ama özerkliklerini korumak istediklerini ve bunun için aileleriyle fazla içli dışlı olmak istemediklerini aktardılar. Aileyle mesafenin korunmak istenmesi bireyselliğin güçlenmesi için önemli görülmektedir. Bazı görüşmeciler ailelerinden uzakta olmanın kendilerini gerçekleştirmelerinde ve benliklerinin gelişmesinde önemli olduğunu ifade ettiler. Bununla birlikte üç görüşmeci ailesiyle birlikte yaşamaktaydı. Aile ile yaşamak bu görüşmeciler için istikrarsız maddi gelir veya düşük gelir nedeniyle bir zorunluluk olarak görülmektedir.

Yani bu benim birinci tercihim değil. Ailemle ilişkilerim iyi, bir sıkıntım yok ama uzunca bir süredir kendi düzenim olması gerektiğini biliyorum. Ama bu bir sürü iş değişikliği vesaire... Tamam, ben düzenimi kurdum artık, kendi kiramı ödeyip buradan devam ederim, gibi bir güvence altına giremedim hiçbir zaman. (Merve, 35, iç mimar)

Beyaz yakalılar arasında giderek artan işsizlik oranı veya düşük ücretler istikrarsızlık meydana getirerek maddi olarak kendi başına ayakta kalmalarının önünde engel oluşturmaktadır. Aileyle yaşamak geleneksel toplumsal düzende kültürel ve sosyal bir durumken katılımcılar için doğrudan sistemsel ancak sorumluluğu birey tarafından yüklenen iktisadi bir nedene dayanmaktadır ve seçimle ilişkilidir.

Katılımcıların çoğunun anlatısında İstanbul içinde veya ülke dışına taşınma hikayeleri bulunmaktadır. Büyüdüğü mahallede yaşamına devam eden sadece bir görüşmeci bulunmaktadır. Bireyselleşme teorilerinin gösterdiği gibi kişiler daha hareketli hale gelmiş, toplumsal ilişkiler geniş bir zaman-mekâna yayılmıştır. Bu nedenle görüşmecilerin ait oldukları gruplar bir ağ özelliği göstermektedir. Ağlar oluşturma bireyselleşmenin en önemli özelliklerinden biri olduğu (Bauman, 2015; Beck, 2011; Elliott ve Lemert, 2011) için bu bulgu önemlidir. Görüşmecilerin tamamına yakını arkadaş çevrelerini aile çevresi, akrabalar ve komşuluk üzerinden tanımlamamıştır. Muhitten edinilmiş arkadaşlardan bahsedilmemiştir. Görüşmeciler sabit arkadaş grupları yerine farklı yerlerden edinilmiş çoklu arkadaş gruplarından bahsetmiştirler. Bu arkadaşlık ilişkileri görüşmecilerin bireyselleşmeye has seçmeli ve kişisel topluluklar içinde olduklarıını göstermiştir. Görüşmecilerin tamamına yakını arkadaşlarıyla nerelerden tanışıkları sorusuna eski iş yerlerinden edindikleri arkadaşları da kapsayan; iş çevresi ve başta üniversite olmak üzere okullar olarak cevaplardılar. Edinilen arkadaşların arkadaşlarının da kişisel arkadaş gruplarına eklenmesiyle arkadaş grubu ağları saçaklanmaktadır. Etkinlik ve hobi eğitimleri de diğer bir arkadaşlık çevresi belirleyenidir. Bu bağlamda katılımcıların en fazla benzerlik gösterdiği konu arkadaş çevrelerinin oluşum biçimidir. Beck'in (2011) belirttiği gibi, bireyselleşmenin motoru olarak emek piyasasına giriş, istihdam yeri ve türünü belirlerken istihdama dayalı gelişen sosyal çevreleri görünür kılmaktadır. Emek piyasası ile ilişkili gördüğü eğitim de aynı şekilde sosyal çevreleri belirleyicidir. Bu oluşan çevrelerin değişken ve düşünümsel olarak ayarlanabilir olduğunu bazı ifadelerden anlamak mümkündür. Bu ayırmalar kişilerin çevrelerindeki kişileri zihinlerinde çeşitli gruplara ayırmalarıyla gerçekleşiyor gibidir. Bu bağlamda Giddens'in (2010) bahsettiği saf ilişkileri bazı anlatılarda görmek mümkündür.

Arkadaş çevrem oldukça geniş, geniş bir çevreye sahibim açıkçası. Çevrelerimi ben çember çember değerlendirdiyorum. Çok yakın dostlarım, kardeşim dediğim insanlar bunlar birinci çevre, daha yakın arkadaşım dediğim ikinci çevre, arkadaşlarım ve daha önceden hayatı birlikte paylaştığım, aynı mekanları paylaştığım insanlar olmak üzere devam eden çevrelerim var. (Sedat, 31, Bilgi güvenliği uzmanı)

Arkadaşlık ilişkilerinin bireyselleşme karşısında değişkenliğinin anlaşılması içinse katılımcılara "arkadaşlarınızdan koptığınızı hissediyor musunuz?" sorusu sorulmuştur. Katılımcıların çoğunu arkadaşlarından koptığını hissettiklerini belirttiler. Küreselleşmenin getirdiği uluslararası hareketlilik ve bireyselleşmeye bağlı özgürlükler görüşmecilerin arkadaş çevrelerini etkilemekte, yakın arkadaşlarının yer değişiklikleri nedeniyle uzaklaşmasına

neden olmaktadır. Bazı görüşmeciler de kendilerinin şehir değiştirmelerinin arkadaşlıklarını olumsuz etkilediğini ifade etmiştirler.

Aslında arkadaşım dediğim kişilerin hepsi yaklaşık on yıl belki daha uzun süredir arkadaşım olan kişiler. Ancak bazısı yurtdışına yerleştı, ben yurtdışına yerleştim geri geldim falan. Bu yüzden tabii bazı arkadaşlıklarından koptum. Çok etkilendiğini hissediyorum. Neredeyse herkesle koptu. (Onur, 36, Görsel Tasarımcı)

Şehir ve ülke değişiklikleri yanında arkadaşlık ilişkilerini etkileyen, sabitliklerini gevşeten ve kısa süreli hale gelmesine neden olan en önemli diğer faktör tarafların hayatı bakış açılarının değişmesi olarak belirmektedir. Bireyselleşme hayat tarzlarının belirlediği benlikleri öne çıkartırken hayat tarzlarının dönüşüp değişim能力和 olusunun zaman içinde arkadaşlıkları da etkilemeye olduğu görülmektedir. Giddens'in (2010) belirttiği gibi kişilerin hayat tarzlarının birbirlerine uygunlukları günümüzde saf ilişkiler olarak belirttiği yakın arkadaşlıklar için oldukça önemlidir. Benliğin gelişim çizgisi boyunca düşünümsel olarak gözden geçirilen benlik, arkadaşlıkların ve diğer ilişkilerin gözden geçirilmesini beraberinde getirmektedir. Saf ilişkiler dışında kalan kişilerle ilişkiler anonim ilişkilere dönüştürilmekte, çıkara dayalı olarak dahil olunan fırsat topluluklarının (Bauman, 2019) bir parçası haline gelerek kısa vadeli ilişkileri temsil edebilmektedir.

Yıllar içerisindeki kişilerin farklı yerlere yönelmesinden kaynaklı olabildiğini söyleyebilirim. Hani üniversite zamanında arkadaşlıklar başlıyor ama işe başladıkta sonra da ilgi alanlarımız değişiyor. Farklılıklar oluşmaya başlıyor ve ister istemez bazen bazı arkadaşlarla buluştugum zaman sıkıldığımı hissediyorum. Eskiden çok güzel eğleniyorduk ama şimdi sıkılıyorum, diyebiliyorum. (Buket, 28, Öğretmen)

Arkadaşlıkların sabitliklerinin değişmesi bireyselleşmenin sabit grupları yok ettiği teziyle uyumludur. Kişiler daha hareketli ve dönüşümlere açık hale geldikçe arkadaşlık ilişkileri de bundan etkilenmektedir. Arkadaşlarından neden koptuklarının sebepleri olarak katılımcıların veya arkadaşlarının şehir/ülke değişiklikleri ve hayatı görüşlerinin değişmesi öne çıkmaktadır. Her iki nedenin de bireyselleşmenin ilişkiler üzerindeki etkisi olduğu açıklıdır. Bu bulgu ilişkilerin artık hayatı tarzlarıyla uyumlu olacak şekilde seçmeli olarak kurulduğunu doğrulamaktadır. Yakın arkadaşlıkların da karşılıklı olarak hayatı tarzlarının uyuştuğu sürece devam etmesi ve hayatı tarzlarının bireyselleşmenin bir getirişi olarak zaman içinde değişmesi yakın ilişkilerde kopmaları beraberinde getirebilmektedir.

Düşünümselliğin Gelişimi

Görüşmecilerin güçlü şekilde ortaklaştığı diğer konu kararlarındaki bireysellikleri konusunda oldu. Görüşmecilerin büyük çoğunluğu kararlarını tamamen bireysel aldıklarını belirttiler. Maddi olarak kendi sorumluluklarını üstlenmiş olsalar da katılımcıların bir kısmı yardıma ihtiyaç duyduklarında ailelerinden isteyeceklerini belirttiler. Aile, çoğu görüşmeci için belirsizlik durumunda bir güvence olarak görülmektedir. Aile eskiden olduğu gibi kısıtlayıcı anlamda değil, maddi destek anlamında olduğundan seçim özgürlüğüne kavuşmak için dayanak anlamına gelmektedir. Bu, bireyselleşme eleştirilerinde yer bulan seçim özgürlüğünün maddi gelirle orantılı olduğu görüşüyle uyumludur. Karar alırken akrabalarının etkisinden bahsedense hiç olmadığından seçim özgürlüğünü sadece fikir almak için danıştıklarını ancak son tahlilde kararlarını bireysel olarak verdiklerini ifade ettiler. Bazı görüşmeciler karar vermeden önce artısını eksisini düşündüklerini ve araştırma yaptıklarını belirterek hayat seyirlerinin düşünümsel ilerlediğini göstermiştir. Bu durum bireyselleşmenin özellikleri olan kendi hayatını kontrol etme ve geleneksel rehberlerin kaybını göstermektedir.

Anlatılardan kişisel mutluluk ve tatmin bekleyisinin seçimlerde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mutluluğa nasıl ulaşacağı geleneksel güvencelerin kaybolduğu geç modernitede belirsiz olduğu için, katılımcılar kendilerini mutlu kılacağını hissettikleri seçimlerin izinden gittiklerini ifade etmiştir. Bu durumla ilgili olarak bazı görüşmeciler deneye yanila karar verme edimi kazandıklarını anlattılar. Yanıtlar düşünümsellik ekseninde ilerleyen bir yaşam seyri olduğunu gösterirken, "deneysel biyografi"lerin de varlığını göstermektedir.

Geçmiş tecrübelerden artı bireysel... Çok fazla tartışmam, konuşmam, fikir almam. Bir şekilde düşe kalka, hata yapın yapa bir süre sonra zaten tecrübeleyorsun ama artık eskisine oranla, o gelecek kaygısı açısından bir paranoja olur ya, yeni bir iş değiştirirken konfor alanını bozmamak için vesaire, şu an eskisi gibi değilim, biraz daha rahatım. Maceracıym diyebilirim. Çünkü bir dönem şeyi çok düşündüm. İşte bu konfor alanı yüzünden genelde karar alamıyorsun zaten artılarını eksilerini tartmaktan. Öyle olmayınca da ilerleyemiyorsun. (Batu, 33, Yazılımcı)

Beyaz yakalılar hayatlarının kontrolünü ele almak çabalamakta, kontrolü kaybetmemek için mücadele etmektedir. Bu aynı zamanda bir başarı mücadelesidir. Görüşmecilerin çoğunluğu bir insanın yeterince isterse ve çalışırsa amaç ve hedeflerine ulaşabileceğini düşündüklerini belirtmiştir. Görüşmeciler sınıfal çelişkileri ve fırsat eşitsizliklerini çoğunlukla göz ardı etme eğilimindedir. "Başarısızlığın sebebinin kişinin kendisiyle ilgili olduğunu düşünüyor musunuz?"

sorusu üzerine çoğu görüşmeci başarısızlığın büyük oranda kişinin kendisiyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Bu durum Beck (2011) ve Bauman'ın (2015) toplumsal sorunların bireysel algılandığı, sistemsel sorunların sorumluluğunun bireylerin üstlendiği tespitile uyumludur. Görüşmelerin de gösterdiği gibi başarısızlık bireysel algılanmaktadır. Başarısızlığın nedeni olarak ise büyük çoğunlukla motivasyonu kaybetmek ve motive olamamak gösterilmektedir. Bireysel hayat mücadeleleri normal karşılanmaktadır. Motivasyon kaybı yeterince çalışmamak anlamına geldiği için başarısızlığı yeterince çalışmamaya bağlayan neoliberal bireyciliğin beyaz yakalıların bilinçlerine etkisi olduğu söylenebilmektedir.

Biraz gerçekten şans etkili oluyor ama yüzde 70 azmetmemesinden diyebilirim. Şans daha düşük. Çünkü şansını insan kendi yaratıyor. Gerçekten çok öyle hikayeler duymuşzdur, kendi azmetmesiyle alakalı. (Didem, 31, Restoratör)

Bireyselleşmenin dayattığı kendi hayatından sorumlu olma durumu akişkan ve belirsiz dünyada gelecek planlarının düzenlenmesi, yeni bilgiler ışığında gözden geçirilmesi ve dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bu dönüşümün olması için fırsatlar yakalanması veya yaratılması gerekmektedir. Bazı görüşmecilerin anlatılarında ‘risk alma’ ve ‘konfor alanını terk etme’ ifadeleri bulunmaktadır. Görüşmecilere göre hedeflere ulaşmak için çok çalışmak, azmetmek ve fırsatlar oluşturmak için risk almak gerekmektedir.

Bunla ilgili bir belgesel de izledim. Bir tane adam bir duvara tırmanmaya çalışıyor. Çok zor bir duvar, çok yüksek. Ekipman yaparken parmağını kesiyor ve kopuyor. Herkes buna, senin dağcılık hayatın bitti, diyor. Bu adam allem ediyor kullem ediyor ve başarıyor bunu. Parmağı kopmuş bir dağcı dünyanın en zor duvarına tırmanıyor ve kanıtlıyorsa bunu, benim bu yapacağım şey havacıya kalıyor bunun yanında. (Tarık, 36, Görsel Tasarımcı)

Bireyciliği vurgulayan neoliberal sistem çoğu zaman kişilere risk almalarını ve konfor alanlarından çıkmalarını öğütlemektedir. Günümüzde başarı, kişisel gelişim ve motivasyon hikayeleri anlatan sayısız metin, kitap, video ve popüler kültür ürünü yayılanmakta, çeşitli uzmanlar da seminerler düzenlemektedir. Görüşmelerden bireyciliğin ideolojik olarak düşüncelere nüfuz ettiğini ve görüşmeciler üzerinde etkili olduğunu görmek mümkündür. Gelecek güvencesi sunamayan neoliberal ekonomik sistem riski normalleştirimekte, kişilerin kaybetme durumunda da sorumluluğu kişilerin kendi inisiyatiflerine bırakmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi maddi güvence seçimlerin daha özgür yapılmasını sağlamaktadır. Bu güvencenin yokluğu risk almaktan uzak tutabilmektedir. Ancak bu durum bireyselleşmenin dayattığı dönüşüm, kendini gerçekleştirmeye, değişim istekleri ile bir gerilim oluşturmaktadır.

Yani aslında benim kendime dair biraz hedefim şu: Yani ben hayatımın sonuna kadar bu işi yapmak istiyor muyum? Hayır istemiyorum. Ama devlet beni 65 yaşında emekli edecek. 65 yaşına kadar ben bu işi yapamayacağım. Bu arada kendime dair bir şey katabilirsem eğer kendime kattıklarımla da belki 50 yaşından sonraambaşka bir şey yapmak isteyeceğim. O zamana kadar mümkün olduğunca çok fazla para kazanıp mümkün olduğu kadar kendimi güvende hissetmem lazım. Çünkü biraz da tek başımayım. Yani öyle birçok insanın güvenebileceği bir hocası varken benim yok mesela. Belki de olması gereken de o yani, insan belki de kendisi tek başına yaşamayı ve kendi kendisi tek başına ayakta kalmayı deneyimlemeli ve belki de hayatı ona göre organize etmeli dolayısıyla. Ne olabilir, diye sorarsanız, işte bilmiyorum. Çünkü şöyle, mesela ben yoga hocası olacağım derim ama on üç sene sonra belki yoga hocalığı belki o kadar da çok da bir şey olmayacağı yani. Ya da hayat öyle bir şekilde evrilir kiambaşka bir şey yaparken bulacağım kendimi yani. (İrem, 37, Pazar Erişim Uzmanı)

Bireysel çaba ve seçimlere dayalı çok sayıda anlatı bireyselleşmeye dair birçok temayı içinde barındırmaktadır. Görüşmeciler, sürekli olarak kendilerini yeniden keşfetmekte, dönüşümler gerçekleştirmekte veya hayatlarında dönüşüm istemektedirler. Bu durum, Giddens'in (2010) belirttiği yaşam dünyalarının çoğullAŞMASINI görünürlükler. Ancak, akışkan modernitede bir yol haritası çizmek kolay değildir. Katılımcılar gelecekteki konumlarını kestirememektedirler çünkü esnek emek piyasası vasıfsızlaşmaya neden olarak bazı mesleklerin güncelliliğini kaybettirebilmektedir. Hayat tarzlarının çoğullAŞMASINA paralel olarak yeni uzmanlık ve mesleklerin çıkması o hayat tarzlarının güncelliliğinin yitmesi karşısında o uzmanlıklar da geçersizlestirebilmektedir. Görüşmeciler bu nedenle gelmekte olan bilgilere göre kendilerini ayarlamakta, geleceği gözetmektedirler. Gelecek sürekli dönüşen dış koşullar karşısında düşünümsel organizasyona dahil olmaktadır.

Bireyselleştirici Bir Güç Olarak Emek Piyasasındaki Konum

Hem birincil grup ilişkilerinin ve toplumsal çevrelerinin oluşumunda hem de düşünümsel benliğin gelişiminde emek piyasasına girişin beyaz yakalılar için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Emek piyasasına giriş kadar emek piyasasındaki konum ve değişimler de bireyselleşmeyi kuvvetlendirmekte ve yeniden-üretmektedir. Emek piyasasındaki konumları bu nedenle detaylı İrdelenmelidir.

Görüşmeciler yüksek eğitimlerinin sağladığı imkanlar doğrultusunda emek durumlarını kendi inisiyatifleri doğrultusunda şekillendirmiştirler. Emek piyasasına ve gereksindirdiği eğitim ortamlarına girmeleri geleneksel

bağlılıklardan özgürleşmelerini gerektirmiştir. İş bulmaları çoğunlukla kendi girişimleri neticesinde olmuş, iş bulmalarının arkasında aile, akrabalık, komşuluk gibi geleneksel destek gruplarından çoğunlukla bahsetmemiştirler. Az sayıda görüşmeci arkadaş ve akrabalarıyla aynı iş yerinde çalışmış olduklarıdan bahsetmiş olsalar da bu deneyimleri bahsi geçen tanıdıklarıyla anlaşmazlıklar neticesinde kısa süreli olmuştur.

Geleneksel toplumlarda bir sabitlik, güvence, istikrar ve gruba bağlılığı temsil eden “baba meslesi” geleneğinin bireyselleşmede karşılığı bulunmamaktadır. Anlatılardan görüşmecilerin aile şirketlerinde çalışmaktan mümkün olduğunda kaçınmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bireyselleşme sürecinde ailelerin meslek ve iş seçiminde etkisi azalırken kişiler kendilerini gerçekleştirmeye hedefi doğrultusunda ekonomik çıkarlarını kendileri yönetmek istemekte, kendi maddi ayakta kalma koşullarını yaratmakta ve aile içinde çalışmayı tercih etmemektedirler.

Benim çok özgürlükü bir yapı var ve macerayı da çok seviyorum aynı zamanda. Denemeyi seviyorum daha doğrusu. Yani hayat bir deneyim ve bir şey yapmak istiyorsam neden belli bir yaşı bekleyeyim ya da belli bir şey bekleyeyim diye düşünen bir tarafım var. Babam zaten okuduğum bölümü hiçbir zaman istemedi. Yani o benim bir hukukçu olmamı istiyordu ama ben uzak kaldım. Sonra bana iş bulmak istedî, kendi şirketimizde çalışmamı istedî. Yok dedim. Hayır, ben başka bir şey yapmak istiyorum ve kendim gittim, buldum, başvurdum, araştırdım. (Berna, 37, Yönetici)

Berna, bir kurumsal firmada uzun süre çalışmış ancak daha sonra şirketteki kadronun değişmesi neticesinde uyum sıkıntısı yaşamış. Esnek ve dönüşen şirket yapılanmaları ve rekabetçi şirket içi işleyiş nedeniyle yaşadığı bir bunaltı sonucunda istifa etmek zorunda kalan Berna, daha sonrasında “hayalim” dediği kafe açmak üzere girişimlere başlamış. Bir süre kendi kafesini işlettikten sonra yeniden beyaz yakalı olarak çalışmaya başlamış. Şu anda daha fazla özgür olduğunu düşündüğü için aile şirketlerinde yöneticilik yaparken bir yandan bir stüdyoda yoga eğitmenliği yapmaktadır. Berna, özgür olabileceği, kendini keşfedip gerçekleştirebileceği, hayat tarzına uygun işler yapmak istemiştir. Bu durum iş hayatında köklü dönüşümler meydana getirmiştir. Berna'nın anlatısında, bireyselleşmenin önemli bir özelliği olan hayat seyirlerinin çoğullAŞMASI görünür olmaktadır. Esnek emek piyasasının getirdiği kısa vadeliğ, hayat tarzlarının meslek alanına dahil olması, bireyciliğin getirdiği kendini yeniden keşfetme arzusu Berna'nın hayatında köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Görüşmecilerin iş seçimleri ve değişiklikleri farklı nedenlere dayanmaktadır ve iş değişikliklerinin esnek emek piyasasının yarattığı koşullarla ilişkili olduğu

görülmektedir. Görüşmecilerin sendikalara veya emek temelli kolektiflere üye olduklarına dair bir anlatı bulunmamaktadır. Toplu iş sözleşmesi yerine bireysel ve kısa vadeli sözleşmelere dayanan esnek emek piyasasının getirdiği güvencesizlik ve buna karşın güvende hissetme ihtiyacı iş değişikliklerinde temel faktörlerden biridir. Görüşmeciler çoğunlukla iş seçimlerini kariyer hedefleri doğrultusunda, hayat tarzlarını ve vasisf geçerliliklerini yani geleceği de gözeterek yapmıştır. Bu seçimlerin stratejik ve düşünümsel nitelikte olduğu gözé çarpmaktadır.

Benim deneyimlediğim iş değişikliğinin hepsini spesifik bir amaçla yaptım zaten. Ulaşmak istediğim hedefe yani biraz kendi kariyer rotamda, ilaç sektöründe bulunmuş olduğum pozisyonda önumdeki rotada birkaç farklı alan deneyimlemem gerekiyordu. Bu deneyimleri kazanabilmek için firma değiştirdim. (Deniz, 35, Pazarlama Uzmanı)

İş seçimleri ve değişikliklerindeki düşünümsellik emek piyasasının esnekliğine dayanmaktadır. Görüşmecilerin anlatılarından esnekliğin sıkıntılarıyla yüzleşikleri anlaşılmaktadır. Şirket el değiştirmeleri ve küçülmelerin departman kapanmaları, işten çıkışma gibi sonuçları beraberinde getirdiği görülmektedir. Bazı görüşmeciler mobbing, düşük ücret, vasisfızlaştırılmış gibi nedenlerle ya işten atıldılarını ya da kendi istekleriyle ayrılmak zorunda kaldıklarını belirtmştirler. Görüşmecilere iş değiştirme nedenleri ve iş değişikliğinin kendilerine ne ifade ettiği sorulduğunda alınan yanıtlar iş hayatındaki olumsuz deneyimlerin iş değişikliklerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Örneğin Ozan, iş değişikliklerinin bir kısmının işten atılma nedeniyle bir kısmının da kendisinin o işte gelecek görmemesi ve kariyerini nasıl yönlendirmesi gereği konusundaki kafa karışıklıkları nedeniyle gerçekleştiğini anlatıyor. Aynı görüşmeciye şu anki işini kaybetme endişesi yaşamayı sorulduğunda şöyleden yanıtlıyor:

Bunu kendi planlayabilecek bir bilince sahip olan bir çalışan olarak bakıyorum artık hayatı. Ben bunu planlayabilirim, diyorum yani kaybetme korkum olmaz artık. Kaybedersem, ‘teşekkürler, çok güzel bir deneyimdi’ deyip ayrılabilirim. Bir şirketin küçülmesi söz konusu diyelim. O zaman mesela burada her çalışan aslında kendince önlemler alıp kendini orada korumanın yollarını bulabilir. Biraz da kendini güvenceye almak için çalışmalar yapabilir. Ben de istersem ben de yaparım ya da başka bir çalışan da isterse yapabilir. (Ozan, 33, Halkla İlişkiler Uzmanı)

Ozan'ın anlatısındaki gelecek belirsizliği vurgusu esneklik nedeniyle bir kariyer hedefi belirlemenin zorluklarını da göstermektedir. Ozan'ın ayrıca iş kaybı riskine karşı düşünümsel bir risk biyografisine hazır olduğu görülmektedir. Güvence bekłentisi daha iyi bir kariyer planı çizmeye yönlendirmekte, rotaları

değiştirmekte ancak diğer yandan kafa karışıklıklarına neden olmaktadır. Batu ise iş değiştirme nedenlerini şöyle aktarmıştır:

Birincisi ücret yükseltme yani şu anki hatta enflasyon ortamında düşününce neredeyse başka hiçbir alternatif kalmadı ücreti bir üst segmente atmak için. Artık bir seneden fazla insanlar öünü görmüyorsa eğer, çalışmıyorlar. Çok fazla sirkülasyon var. İkincisi şu ana kadar öğrendiğim, çalıştığım şeylerin üzerine bir şey koymam gerekiyor ki teknoloji sektöründe acayıp bir rekabet var. Yani iki sene hiç dokümantasyon ve yeni çıkan ürünleri denemezsen yeni mezunlar senin önüne gecebiliyor. Bu ikisi çok önemli. Üçüncüsü de tabii bir şey üretmek, bir şeye dokunmak, insanların yaptığı ürünü, işi kullanıyor olması. Bankada çalışırken bu mümkün değildi mesela, direkt kullanıcıya dokunamıyorduk. Benim yaptığım ürün arkada dört beş farklı birimden geçiyordu ve benim geliştirdiğim şeyin sahipliği başkasına gitdiyordu. Kişisel tatmin olmuyordu. Bu üçü benim için. Burayı sevmeme rağmen yani bu bahsettiğim koşullar değişimse hiç duygusal davranışmayıp yine seneye ya da sonraki sene bakmaya başlayabilirim. (Batu, 33, Yazılımcı)

Batu ücretlerin giderek düşmesinin kendisini iş değiştirmeye daha hazır kıldığını anlatmıştır. Ayrıca iş hayatının Batu'yu daha rekabetçi olmaya zorladığını, kendini geliştirmenin ve mesleki alanda yeni şeyler öğrenmenin yöntemlerinden birinin de iş değiştirmek olduğunu söylemek mümkündür. Batu için bir diğer faktör de diğer görüşmecilerin de sıklıkla vurguladığı mutluluk bekłentisidir. Bu bekłenti çoğu zaman hayat tarzına uygun bir iş yapmakla karşılanmaktadır. Kurumsal bir firmadan ayrılarak bir meditasyon uygulamasında yazılımcı olarak çalışması bu bekłentinin sonucudur. Bu fırsatın yakalaması Giddens'in (2010) belirttiği gibi bir risk almayı da beraberinde getirmektedir.

Son iki senede üç tane iş değiştirdim ama normalde risk almazdım yani pozitif geri dönüş olacağına emin olmadan risk almazdım. Mesela önceki iki işimi biraz maceraperestlikle değiştirmeseydim şu an burada olamazdım, yani önce koyuyorsunuz sonra tutarsa biraz kumar gibi alıyorsun. Şu an biraz daha öyle veriyorum. (Batu, 33, Yazılımcı)

Sermayenin çalışanlarıyla bağlarını gevşetmesi çalışanların da iş yerleriyle ilişkilerini gözden geçirmelerini beraberinde getirmektedir. Kısa vadeliğin ve güvencesizlik karşılıklı bağılılığı azaltmaktadır. Beck (2011) ve Bauman'ın (2015) belirttiği gibi emek piyasasında iş hukukunun esnemesi bireyselleşmeyi güçlendirmektedir. İş yerlerine karşı güvenin yitirilmesine karşın güven ihtiyacı her çalışan için önemini korumaktadır. Görüşmeciler güven duymadıkları ve çalışıkları yerde bir gelecek görmedikleri zaman iş yerlerine bağlarını

gevşetmekte, yeni fırsatlar kollamaktadırlar. Bazı görüşmeciler çalışmaları bazı iş yerlerini deneyim kazanmak ve bir şeyle öğrenmek için seçiklerini belirtmiştir. Görüşmecilerin iş değiştirmekten fazla şikayetçi olmadıkları görülmüştür.

Beck'in (2011) bireyselleşmenin emek piyasasındaki boyutları olarak belirttiği rekabet ve mobilite görüşmelerin çoğunla öne çıkmaktadır. Anlatılardan iş değişikliği sıklığının giderek arttığı, görüşmecilerin 2 ila 4 yılda bir iş değiştirdiği ve değiştirmeyi normal karşılaşadıkları anlaşılmaktadır. Görüşmeciler için iş değişikliği deneyim, yeni şeyle öğrenme, yeni fırsatlar, maaşa yükselme ve terfi anlamlarına gelmektedir. De Gaulejac'ın (2013) bahsettiği gibi esnek bağlanma çalışanların işlerinden ayrılma veya kovulma durumunda birikimlerini kazanç olarak görme davranışını getirmektedir. Anlatılarda tekrar eden "macera" ifadesi iş hayatındaki risklerin kişilerde özgürlük veren bir heyecan olarak algılandığını da göstermektedir. Elliott ve Lemert'in (2011) yeni bireyciliğin özelliği olarak gördükleri hız ve dinamizmle büyülenmenin çalışanları giderek daha fazla etkilemeye olduğu görülmektedir.

İlk işim biraz daha rutine giyordu ve ben daha dinamizmi seven bir insanım. İş değişikliği o yüzden benim için hem dinamizm anlamına geliyor hem de birazcık bir rota çizmiştim ben, o yolda ilerledim diyebilirim. (Deniz, 35, Pazarlama Uzmanı)

Görüşülen beyaz yakalıların maaşları homojen bir görüntü sunmamaktadır. Bazı beyaz yakalıların esnekleşen emek piyasası nedeniyle prekaryalaşma deneyimini doğrudan yaşadıkları ücret açısından da mavi yakalılığa yaklaşlığı görülmekte. Bazı sektörlerde ise terfi imkânı, tatmin edici maaş ve çeşitli yan hakların daha yaygın olduğu aşikardır. Diğer yandan terfi imkanları daha fazla olan ve yüksek maaş imkânı sunan alanlarda çalışan beyaz yakalılar, kendilerini geliştirmenin yüksek maaş ve terfi için önemli olduğunu düşünmektedirler. Kişiler kendi hayatlarının belirleyicisi olmak için yoğun çaba gösterirken hayatlarının kontrolünü ele almak, günümüzün belirsizlik ve aksikanlık ortamında bitmek bilmeyen bir eylem haline gelmektedir. Bu durum görüşmecilerin sürekli olarak kendi biyografilerini düzenlemelerini, gözden geçirmelerini ve yeniden kurmalarını gerektirmektedir. Neoliberalizm dönüşümlere ve değişimlere kişilerin kendilerini adapte etmesini zorunlu kılmaktadır. Görüşmeciler belirsizlik ortamında konumlarını korumak veya iyileştirmek için zamanlarının çoğunu kendilerini geliştirmeye ve daha fazla çalışmaya ayırmaktadır.

Dünyada kaynaklar sınırlı o yüzden birbirimizi alt etmek zorundayız. Bir yarışın içindeyiz ve egale etmemiz gerekiyor rakipleri. Ama bunu başarıyla yapıyorum. Bu denizde bir balıksam hızlı yüzen bir balık olmaliyım diyorum, kendimi geliştiriyyorum. (Tarık, 36, Görsel Tasarımcı)

Kişilerin biyografilerini düşünümsel olarak inşa etme girişimi geleceği de riskler ve yeni bilgiler ışığında gözetmelerini kapsamaktadır. Görüşmecilerin büyük çoğunluğunun belirsizlik ve güvencesizlik koşullarına karşı çeşitli önlemler almaya çalışıkları görülmüştür. Anlatılardan bu önlemlerin sorumluluklarının da bireysel olarak üstlenilmekte olduğu görülebilmektedir. Örneğin beyaz yakalıların çoğunluğu için eğitimler, sertifikalar ve yüksek öğrenim gibi meslekî gelişim konuları kariyerlerinde öne çıkmak için büyük önemde sahiptir. İşsizlik sorunu kişinin sorumlu olduğu bir konu haline gelirken bunu önlemek için yapılacak olan harcamalar da kişinin sorumluluğuna yüklenir hale gelmiştir.

Attığım adımlar hep bir sonraki gün hep yetersiz oluyor. Aslında ben master’ımı yaptım ama bizim işümüzde sürekli dinamik olmak lazım kariyer için. MBA [işletme masteri] yapmak istiyorum. Harvard’dan vs. bir sürü online şeyler, sınıflar var sertifika alabileceğin, eğitim programları. 1500 dolar mesela. Bunların hepsi para. İndirim istedim, şirkete dedim, işte konuşun, indirim yaptırtın, kurumsal kimliğinizi kullanın, yapmadılar. Kredi çekmem lazım, fedakârlık yapmam lazım, onu da yapamıyorum. Zaten halihazırda ödediğim bir kredim var, bir şey yapamıyorum. (Pınar, 38, Ürün Müdürü)

Görüşmecilere hayat koşullarını iyileştirmek için neler yaptıkları sorulduğunda meslekî anlamda kendini geliştirmek, ek iş almak, daha yüksek gelir elde edebilecekleri alanlara yönelmek, daha yüksek maaş veya terfi edinebilecekleri şirketlere geçmek gibi işe ilgili yanıtlar yanında farklı gelir arayışlarına yönelik yanıtlar da verilmiştir. Cripto para piyasasına yatırım yapmak bazı görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir. Anlatılar neoliberal öznelliğin iş zamanı dışındaki zamanı da kapsayarak hayaları ele geçirmeye başladığını göstermektedir.

Katılımcıların tamamına yakını daha önce evden/uzaktan çalışma deneyimi yaşamıştır. Görüşmecilerin çoğu hibrit çalışma modelinin daha tercih edilebilir olduğunu ifade etmiştirler. Esnek emek piyasasının günümüzde yaygınlaştığı uzaktan çalışma Beck'in (2011) belirtmiş olduğu gibi bireyselleştirici bir odaktır. Katılımcıların evden çalışma hakkında görüşleri ortaklaşmamaktadır. Evden çalışanın olumlu yanlarını daha fazla hissedeni katılımcılar, olumsuz yanlarını daha fazla hissedeni katılımcılar hem olumlu hem olumsuz yanlarını eşit oranda hissedeni katılımcılar bulunmaktadır. Çalışma biçimine bağlı gelişen bu tip bireyselleşmeler çalışma koşullarına bağlı olarak eşitsizlikler yaratmaktadır. Anlatılardan iş yoğunlukları ve şirket işleyişine göre bazı çalışanların evden çalışma ile daha özgür oldukları da anlaşılmaktadır. Örneğin bazı görüşmeciler istedikleri zaman gün içinde dışarı çıkabildiklerini söylelerken bazı görüşmeciler evden çalışma düzeniyle birlikte öğle yemeğine dahi vakit bulamadıklarını ifade etmiştirler. Evden çalışanlar ile ofise gidenler arasında farklılaşmalar ortaya çıkarken evden çalışanlar arasında da farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. İş

alanında bireyselleşmenin yaygınlaşması iş hayatındaki eşitsizlikleri özel alana hapsedip görünmez kılma riski taşımaktadır.

Anlatılar sonucunda iş hayatı bireyselleşirken, kişilerin de daha fazla bireyselleştiklerini söylemek mümkünür. Anlatıların büyük çoğunluğu iş ve maddi gelirin hayatın her alanını ele geçirmekte olduğunu göstermektedir. Beck'in (2011) ifade ettiği gibi çalışma sürelerinin uzayarak esnemesi ve örgütlenememe nedeniyle bunun normalleşmesi bireyselleşmenin olumsuzlukları olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bazı görüşmeciler yoğun iş hayatı nedeniyle arkadaşlarına yeterince vakit ayıramadıklarını, mahalle etkinliklerine katılamadıklarını veya kent sorunlarına karşı aktif olarak adım atmadıklarını ifade etmişlerdir. Boş vakitlerin iş veya çeşitli yatırım araçlarının takip edilerek doldurulmasını bireyciliğin toplumsal hayatın önüne geçmesine neden olabilecek bir endişe unsuru olarak görmek mümkünür. Arendt'in (2012) belirttiği gibi zorunluluk alanına dahil olan "emek", modern insanın hayatını daha fazla ele geçirdikçe siyasetten ve kamusal alandan uzaklaştırmaktadır.

Sınıf Kültüründen Hayat Tarzlarına

Çalışanlar arasındaki iş birliğinin zayıflamış olması, örgütlenip sendikalaşmamaları iş güvencelerini savunmak konusunda inisiatifi kendilerinin üstlenmeleri suretiyle emeğin bireyselleşmesiyle sonuçlanır. Bireyselleşen çalışanın, sınıfısal aidiyet hissi kurmadığı için bireyselleşme teorilerine göre sınıf bilinci ve kültürü de zayıflar. Görüşmecilerden sadece bir tanesi üretim araçlarına sahip olmadığını farkında olduğunu belirterek üretim ilişkileri açısından sınıf bilincine sahip olduğunu göstermiştir. Görüşmecilere yöneltilen "kendinizi hangi sınıfa dahil görüyorsunuz" sorusu çoğu zaman anlaşılamamıştır. Bu nedenle soru daha sonra "kendinizi orta sınıfa dahil görüyorum" olarak sorulmuştur. On görüşmeci kendini orta sınıf, bir kişi alt orta sınıf, iki kişi alt sınıfa dahil görürken dört görüşmeci kendini bir sınıf içinde konumlandıramadığını belirtmiştir. Bazı görüşmeciler hangi sınıfta olduklarıını bilmediklerini, bazısı da sınıflara inanmadıklarını belirtmiştir. Sınıf görüşmeciler tarafından daha çok gelir seviyesi olarak anlaşılmaktadır. Bazı görüşmecilerin gelir seviyesine bakışı da özneldir. Örneğin asgari ücretin yaklaşık dört katı aylık maaşı olan iki görüşmeci kendilerini alt sınıf olarak tanımlamıştır.

Bireyselleşmeyle birlikte ortak sınıf kültürlerinin eridiği tezinin sınanması için "orta sınıf kültürünü veya hayat tarzını yansittığınızı düşünün musunuz" sorusu sorulmuştur. Bu soru üzerine bazı görüşmeciler tüketim alışkanlıklarının orta sınıf kültürünü yansitmadığını belirterek kendilerini ayrı yere koyarak özgünlüklerini vurgulamıştır. Kendini orta sınıfa dahil görüp orta sınıf kültürünü yansitmadığını düşünen görüşmeciler bulunmaktadır.

Daha kültürlü olduğumu düşünüyorum açıkçası. Daha açık yani maddi olarak orta sınıfı bir insan olduğumu düşünüyorum ama hani bakış açısı olarak kesinlikle Türkiye'de kalan daha aydın, daha böyle geniş açıdan bakabilen insanlardan olduğumu düşünüyorum ben. (Berna, 37, Yönetici)

Bazı görüşmeciler de orta sınıf kültürü ve orta sınıf hayat tarzını bilmediklerini veya sınıflara inanmadıklarını ifade etmiştir. Tufan'a kendisini orta sınıfı dahil görüp görmediği sorulduğunda şu şekilde yanıt vermiştir:

Alabileceklerimi alabiliyorum ama her istediğini alabilen bir insan değilim ama hayat standardımı devam ettiremeyecek kadar da yoksul değilim. O yüzden orta sınıf olarak görüyorum. Ama bir sınıfı dahil görmüyorum. Sınıf kavramına çok katılmıyorum. Herkes eşittir mantığında. (Tufan, 37, Pazarlama Uzmanı)

Az sayıda görüşmeci doğrudan orta sınıf kültürünü yansittığını belirtirken görüşmecilerin çoğunluğu bu soruya net cevap vermemiştir. Kısmen orta sınıf kültürünü yansittıklarını veya orta sınıf içinde bir kesimi yansittıklarını belirten görüşmeciler mevcuttur. Görüşmecilerin yarısı orta sınıf kültürünü yansitmadıklarını, orta sınıf kültürünü bilmediklerini ya da sınıflara inanmadıklarını düşünmektedirler. Bu sonuçlar bireyselleşmenin sınıf bilinci, kültürü ve aidiyetlerine etkisini net şekilde göstermektedir. Sınıfları homojenize edecek karakteristik ortak davranış ve tüketim alışkanlıklarının değişerek sınıf içinde farklılıklar ortaya çıktıgı görülmektedir. Bu bulgu bireyselleşme teorileriyle uyumlu görülmektedir.

Genel olarak bakıldığından görüşmeciler orta sınıf kültürünü bir bütün olarak algılamak yerine orta sınıf içindeki farklılıklar gözetme ve kendilerini o farklılıklar içinde konumlandırma eğilimindedirler. Bu farklılıklar çoğunlukla hayat tarzlarıyla ilişkilidir. Sınıf kültürune bakışları hayat tarzlarına dair ipuçlarını da gözler önüne sermektedir. Örneğin daha önce bir plaza çalışanı olan Berna, kendini bir "plaza insanı" olarak görüp görmediği sorusunu üzerine şu yanıtı vermiştir:

Ben plaza insanın duyguları ve insaniyeti olan versiyonuyum. Yani otomatikler plaza insanları. Yani plaza insanının belli bir giyim tarzı olmalı. Ondan sonra belli bir sosyal statüsü olmalı. Starbucks kahvesi olmalı, elinde sigarası olmalı, ondan sonra yemeği yediği belli şeyleri olmalı. Kullandığı bir çanta olmalı, kulağında bir telefon olmalı. Ondan sonra ev, iş, iş, ev, para kazan, dışında yemek ye ondan sonra para kazan, bilmem ne oteline git. Gittiği otel var, yaptığı tatil var. Yani ben o plazada o adamın yaptığı işi yapıp, daha 'a kamp mı var, kampa gidelim, doğa yürüyüşü mü var, doğa yürüyüşüne gidelim'... Plaza adamı Uludağ'a kaymaya giderken ben Sultanpınar Yaylası'na trekkinge gitmeyi tercih eden kısmıyım diye düşünüyorum. (Berna, 37, Yönetici)

Sınıf kültürü yerine hayat tarzının öne çıkması bedeni ve öz bakımı da öncelikli hale getirmiştir. Bireyselleşmiş dünyada hayatı başarılı olmak aynı zamanda zinde bir beden ve zinde bir zihni zorunlu kılmaktadır. Çok çalışmanın, çabalamanın sonucunda oluşan bedensel ve zihinsel yorgunluktan kurtulmak için görüşmeciler bedenlerini güçlü kılmadan farklı yollarını aramaktadır. Sağlıklı beslenme, spor, yoga-meditasyon gibi cevaplar kendini gerçekleştirmeye çalışan bedenin hayat tarzları ile ilişkisini göstermektedir. Bazı görüşmeciler, hayat standardındaki iyileşmeyi bedensel iyileşmeyle bütün olarak düşünmektedir.

Bence ek iş bulmak ya da işte farklı gelir kaynakları yaratmak hayatı standartını iyileştirecek şeylerden birisi. Hayat standartı tabii ki sadece gelirini artırmakla ilgili değil, bedensel, ruhsal ve fiziksel olarak aslında daha iyi bir iyilik haline ulaşımak demek kendini. *Kundalini yogaya* başlarsam bunu yapabilirim işte.
(Ozan, 33, Halkla İlişkiler Uzmanı)

Öz bakım yöntemleri için iki faktörün belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilkinin güncel emek piyasasının beden ve zihin üzerindeki negatif etkileri diğerinin de toplumsal konumu göstermede yardımcı olacak olan sembolik anımlar olduğu söylenebilir. Ayrıca neoliberalizm etkisinde şekillenen kültürün etkileri de öz bakım yöntemlerinde gözlemlenmektedir.

Yaşam kalitemi yükseltmek için sağlıklı besleniyorum, sağlıklı şeyler yiyorum. Hani kola bile içmiyorum, alkol kullanmıyorum, çok nadir arkadaş ortamında iken belki bir kadeh. Spor yapmaya çalışıyorum. Onun dışında uykuya düzenime dikkat ediyorum. Onun önemli olduğunu düşünüyorum. Çeşitli besin takviyeleri, vitamin tarzında şeyler kullanıyorum. Genelde sağlığıma dikkat ediyorum. Stresle ilgili de şöyle, mesela bazı meditasyon videoları var, Youtube'da bulduğum. Onları açarak günün sonunda onları dinleyerek rahatlamaya çalışıyorum. (Tufan, 37, Pazarlama Uzmanı)

Giddens'in (2010) belirttiği gibi kendini gerçekleştirmeye edimi bedeni önemli hale getirmektedir. Bedeni ve zihni güçlü kılmak için öne çıkan öz bakım yöntemleri yoga-meditasyon, sağlıklı beslenme ve spor olarak belirmektedir. Bu alışkanlıkların bir kısmının risklerin bireysel olarak gözetilmesiyle olduğu ve hayatı uzmanlarından etkilendiği söylenebilmektedir. Stresle başa çıkma ve rahatlama yöntemlerini anlamak için "yaşam kalitenizi yükseltmek için neler yapıyorsunuz, kendinize nasıl özen gösteriyorsunuz" sorusu sorulmuştur. Bu soruya karşılık "yoga yapmak" cevabı çok sık tekrarlanmıştır. 12 kişi yoga veya meditasyon yaptığı belirtmiştir. Ortaklaşan ve benzeşen cevaplar bu eylemlerin beyaz yakalılar için bir ortak davranış kalibi haline geldiğini, hayatı tarzlarına ait bazı davranışların simgesel anımlara sahip olduğunu da göstermektedir. Mills'in (2007) yaklaşımına göre hayatı tarzlarının gelenekselleşmesine bağlı "gelenekselleşmiş bireyselleşme"den bahsetmek mümkündür. Bedenin bu denli

öne çıkması kişilerin kendi benlikleriyle fazla meşgul oldukları kadar bedenleriyle de meşgul olmaları anlamına gelmektedir. Bu davranışların temelde Elliott ve Lemert'in (2011) savunduğu gibi neoliberalizmin dayattığı bireyci kültürün yansımaları olduğunu söylemek mümkündür. İçe dönme, iç sesi dinleme ve içsel huzurla ilişkilendirilen yoganın fazlasıyla kendi odaklı olduğu açıklar. Neoliberalizm sağlık konusunu bireysel mesele haline getirerek toplumsal sağlık yerine rekabet için sağlık düşüncesini getirmiştir. Bu durum sağlığın bireyselleşmesine yol açmaktadır. Sağlıklı beslenmenin maddi açıdan herkes için erişilebilir olmaması bir toplumsal eşitsizliği görünürlüğün kılmaktadır. Toplumsal sağlığın politik bir mesele olmasına karşı olarak bireysel sağlığın önemli hale getirilmesi kişilerin kendileriyle daha fazla meşgul olması anlamındadır.

Sonuç

Bu çalışma bireyselleşmenin İstanbul'da yaşayan beyaz yakalıların hayatlarında güçlü olarak varlığını ve neoliberal emek piyasasının yoğunlaşlığı bireyciliğin benlikler üzerindeki etkisini göstermiştir. Katılımcıların aile çevresi, akrabalık, mahalle-komşuluk grupları, hemşerilik, sendikalar ve benzeri topluluk bağlarından uzaklaşmış oldukları, aileyeye de sınırlı bir bağlılıklar olduğu, bu gruplar yerine seçmeli ve kişisel ağlara dahil oldukları görülmüştür. Katılımcılar kararlarını almada özerk, bireysel özgürlüklerine düşkün, kendilerini gerçekleştirmeyi önceler niteliktedir. Ancak maddi imkanların yüksek olması daha fazla özgür seçim yapmak için önemli görülmektedir. Bu bağlamda aile kısıtlayıcı bir yapı olarak değil, maddi destek görmeleri halinde özgürleştirici olarak algılanabilemektedir. Bireyselleşme eleştirilerinde kendine yer bulan kültürel ve maddi sermayenin 'özgürleşme' de önemli olduğu açık olsa da bu özgürleşme aileden özgürleşmeyi de kapsamaktadır. Beck'in (2011) gösterdiği gibi emek piyasasına giriş, istihdam yeri ve türünü belirlerken istihdama dayalı gelişen sosyal çevreleri görünürlüğün kılmaktadır. Bu durum Beck'in emek piyasasına giriş ile bireyselleşme arasında kurduğu ilişkiyi doğrular niteliktedir. Kurumsal yapıların kişilerin hayatlarını güvenceye alması neoliberal politikaların yükseldiği geç modernitede giderek zorlaştırmakta olduğu için ve örgütlenme ve sendikalaşma konusundaki isteksizlik nedeniyle risklerle bireysel olarak mücadele edilmektedir. Belirsizlik-güvencesizliğin yaygınlaşması ve neoliberalizmin beyaz yakalı bilinçleri üzerindeki psikik etkileri beyaz yakallarda rekabetçiliği görünürlüğün kılmakta ve yükselen rekabetçi ortamın nedenini göstermektedir. Araştırmanın bulgularına göre beyaz yakalıların esnek emek piyasasında hem hukuksal hem iş yeri hem de çalışma süreleri konusunda özgürleştiriklerini söylemek mümkündür. Burada özgürleşme kelimesi daha çok kuralsızlaşmayla beraber bağların ve güvencelerin kaybını ifade etmektedir. Bu özgürleşme sermaye ve çalışan arasında iki taraflıdır. Amaç ve hedefler doğrultusunda, kendini gerçekleştirmeye

gündümüyle iş değiştirilmektedir. İş yerlerinin çalışanlara, çalışanların iş yerlerine bağlılıklarının azalması bireyselleşmenin güçlenmesine zemin oluşturmaktadır. Bireyselleşme teorileriyle uyumlu şekilde, beyaz yakalıların sınıf kültürleri ve bilinçlerinin zayıfladığı bunun yerine hayat tarzlarının öne çıktığı görülmektedir. Günümüzde beyaz yakalılar tanımının sınıf bilinci, dayanışması ve kültürünün zayıflaması nedeniyle bir toplumsal sınıfı tarif etmesi daha zorlaşmaktadır. Beyaz yakalılar arasında bazı statü sembollerinin önemli olduğu ve gelenekselleşebildiği görülsel de bu sembollerin seçimleri, kullanım biçimleri ve sahiplenilme süreleri bireyseldir ve bu durum Mills'in belirttiği gelenekselleşmiş (varsayılan) bireyselleşmelerin varlığını gösterir. Bu çalışma çoğunlukla homojen bir sınıf veya toplumsal kategori gibi sunulan beyaz yakalıların kendi içinde farklılaşmış olduklarını, bu farklılaşmanın hayat tarzlarına da yansığını, tek bir beyaz yakalı hayat tarzından bahsedilemeyeceğini göstermekte olduğu için önemlidir. Beck, Giddens ve Bauman'ın teorilerinin beyaz yakalı yaşamlarında varlığını gösteren bu çalışma beyaz yakalığın değişen anımlarını ve koşullarını anlamamızda yardımcı olmaktadır. Beyaz yakalıların bireyselleşmesi neoliberal bireyciliğin koşullandırmalarıyla birleşince neoliberalizmin yarattığı fazla çalışma ve güvencesizliğin bir norm haline gelmesi ve kanıksanması riski bulunmaktadır. Bu durum da sosyal devlet, yurttaşlık bilinci, toplumsal aidiyet ve toplumsal sorunlara karşı aktif olarak eylemliliğe dair tartışmaların bireyselleşme bağlamında yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Merkezi ve yerel yönetimlerin, bireyselleşmenin ön plana çıkardığı hayat tarzlarını daha fazla önemseyerek çoğulcu bir demokrasının bileşeni olarak görmesi bireyselleşme çağında toplum-birey ilişkilerini demokratik bir uzlaşma taşıyacağı için önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Arendt H (2012). İnsanlık Durumu. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim Yayıncıları.
- Atkinson W (2010). Class, Individualization and Late Modernity. In Search of the Reflexive Worker. Palgrave Macmillan.
- Bauman Z (2015). Bireyselleşmiş Toplum. Çev. Y Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayıncıları.
- Bauman Z (2019). Akişkan Modernite. Çev. S O Çavuş, İstanbul: Can Yayıncıları.
- Beck U (2011). Risk Toplumu. Başka Bir Modernliğe Doğru. Çev. B Doğan, İstanbul: İthaki Yayıncıları.
- Beck U ve Beck-Gernsheim E (2002). Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. Sage Publications.

- Berardi F B (2012). Ruh İşbaşında. Yabancılaşmadan Otonomiye. Çev. F Genç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Brown W (2017). Halkın Çözülübü. Neoliberalizmin Sinsi Devrimi. Çev. B E Aksoy, İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han B (2022). Psikopolitika. Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri. Çev. H Barışcan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Castel R (2017). Ücretli Çalışmanın Tarihçesi. Sosyal Sorunun Dönüşümü. Çev. I Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chaney D (1999). Yaşam Tarzları. Çev. İ Kutluk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- De Gaulejac V (2013). İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum. Çev. Ö Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dawson M (2012). Reviewing the critique of individualization: The disembedded and embedded theses. *Acta Sociologica*, 55(4), 305-319.
- Durkheim E (2019). Ahlak ve Toplum. Çev. D Çenesiz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Elias N (2001). The Society of Individuals. Continuum International Publishing.
- Elchardus M ve Smits W (2006). The Persistence of the Standardized Life Cycle. *Time & Society*, Vol.15(2/3), 303-326.
- Elliott A ve Lemert C (2011). Yeni Bireycilik. Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri. Çev. B Kıcı̄r, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Erdayı U A (2012). Beyaz yakalıların tanımlanması üzerine. "İş/Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi. 14(3), 65-80.
- Giddens A (2010). Modernite ve Bireysel-Kimlik. Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum. Çev. Ü Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens A (2018). Modernliğin Sonuçları. Çev. E Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Howard C (2007). Three Models of Individualized Biography. İçinde: C Howard (der), Contested Individualization, Palgrave Macmillan, 25-45.
- Lukes S (1995). Bireycilik. Çev. İ Serin, Ankara: Ark Yayınevi.
- Méndez M L (2008). Middle class identities in a neoliberal age: tension between contested authenticities. *The Sociological Review*, 56(2), 220-237.
- Mills M (2007). Individualization and the Life Course: Toward a Theoretical Model and Empirical Evidence. İçinde: C Howard (der.), Contested Individualization, Palgrave Macmillan, 61-81.

- Mythen G (2005). Employment, Individualization and Insecurity. Rethinking the Risk Society Perspective. *The Sociological Review*, 53(1), 129-149.
- Özalp B (2020). Beyaz yakalılar bir prekaryalaşma sürecinde mi? *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 4396-4412.
- Özbay Ö (2017). Beyaz yakalı çalışanların İstanbul'da ortaya çıkan yeni kolektif eylem repertuvarı. *Birikim Dergisi*, 340, 26-37.
- Rasborg K (2017). From class society to the individualized society? A critical reassessment of individualization and class. *Irish Journal of Sociology*, 25(3), 229-249.
- Roseneil S ve Budgeon S (2004). Cultures of intimacy and care beyond the family: personal life and social change in the early twenty-first century. *Current Sociology*, 52(2), 135-59.
- Sennett R (2019). Karakter Aşınması. Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri. Çev. B Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayıncılıarı.
- Sennett R (2012). Beraber. Çev. İ Özkuşralpli, İstanbul: Ayrıntı Yayıncılıarı.
- Simmel G (2009). Bireysellik ve Kültür. Çev. T Birkan, İstanbul: Metis Yayıncılıarı.
- Standing G (2014). Prekarya. Yeni Tehlikeli Sınıf. Çev. E Bulut, İstanbul: İletişim Yayıncılıarı.
- Şen H ve Açık Turğuter E (2014). Anthony Giddens'in sosyolojik teorisinin epistemolojik arka planı. *Sosyoloji Dergisi*, 30, 89-104.
- Whynne D (1998). Leisure, Lifestyle and the New Middle Class. Routledge.
- Yılmaz Deniz A (2016). Articulation of resistance strategies and process of consent among private sector employees in Turkey. İçinde: G. T. Papanikos (der), *An Anthology of Social Themes*, Athens Institute for Education and Research, 41-55.